

Hakkâri'nin Turizme Yönelik Potansiyelleri Hakkında Bir Değerlendirme

An Evaluation about Hakkâri's Tourism Potentials

Güven ŞAHİN^{1✉} ve Mustafa KAHRAMAN²

¹ İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Bölümü, 34116, Beyazıt, İstanbul, Türkiye.

² İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, 34116, Beyazıt, İstanbul, Türkiye.

✉ Sorumlu yazar/Corresponding author: guven.sahin@ogr.iu.edu.tr

Makalenin Tarihiçesi – Article History

Geliş / Received: 31/05/2017

Revizyon / Revised: 28/06/2017

Kabul / Accepted: 31/06/2017

ÖZET

Genel olarak turizm ülkelerin temel iktisadi faaliyetleri arasında yerini almış olup, özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki ekonomik etkinlikler arasında ilk sıralarda yer almaktadır. Her ne kadar turizm denildiğinde deniz-kum-güneş üçlüsü ilk olarak akla gelse de gelişen teknolojiyle bilgi birikiminin artması, artan refah seviyesi, boş zamanların fazlalığı gibi pek çok sebepten ötürü turizm özellikle son yıllarda ciddi anlamda gelişme göstermiş ve çeşitlilik kazanmıştır. Sahil şeridinde yer almayan mekanların turistik açıdan gelişemeyeceği fikri ortadan kalkmış, beklenti ve turizm algısındaki değişimle çöllerden buzullara, ören yerlerinden folklorik unsurlara değin pek çok saha ve değer turizme konu olabilir hale gelmiştir.

Bu çalışmada ülkemizin büyük merkezlerine uzak ve fazlaca gelişmeye müsait olmayan Hakkâri'nin turizm potansiyeli ve yapılması gerekenler üzerinde durulmuştur. Hakkâri, coğrafi şartlardan ötürü özellikle doğa turizmi açısından oldukça yüksek bir potansiyele sahip olmakla birlikte; kültür turizmi açısından aynı potansiyelden bahsetmek pek mümkün gözükmemektedir. İlde yıllardan beri süregelen güvenlik sorunu, sınır şehri olması ve altyapı eksiklikleri turizm açısından gelişmenin önündeki başlıca engeller olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte turizme yönelik altyapı eksikliklerinin giderilmesi ve kapsamlı bir turizm planlaması ile Hakkâri özellikle belli turistik faaliyetler açısından bölgesel bir merkez olabilecek potansiyele sahiptir.

Anahtar kelimeler: Turizm, Doğa Turizmi, Kültür Turizmi, Turizm Planlaması, Turizm Coğrafyası, Hakkâri, Türkiye.

ABSTRACT

In general, tourism takes first position among the essential economic activities of countries. Especially, in developing countries, it is at the top of the list. When it comes to tourism, even though one usually pictures a trio of sea–sand–sun as the usual tourist activity, it has substantially progressed and diversified in the past few years. Owing to several facts, such as the accumulation of knowledge because of technological improvements, developments in the welfare state, a great excess of spare time and so on, tourism now includes many more options. Thanks to changes in expectations, the idea that a location without a seashore could not be developed as a tourist destination is no longer true. Many destinations such as deserts, Polar Regions, and ancient places have turned into valuable tourist destinations.

This study focuses on the tourism potential of the state of Hakkari, whose geographical location can possibly help the city improve in terms of its economic activities. Hakkari is a town that is far from most of the centers in Türkiye. In spite of Hakkari's high potential for tourism, based on the natural geographical conditions, it is obvious that the facilities required are not available for cultural tourism. Another challenge is the shootouts that have been going on in the city for years, because of the location of the town on the country's border. Finally, the enormous lack of infrastructure is the greatest obstacle of tourism in Hakkari. However, Hakkari has such an important geographical location that it could potentially become a local center for some specific tourist activities, provided that the deficiencies of the infrastructure are fixed and a widely scoped plan is created..

Keywords: Tourism, Natural tourism, Cultural tourism, Planning of tourism, Tourism geography, Hakkâri, Türkiye

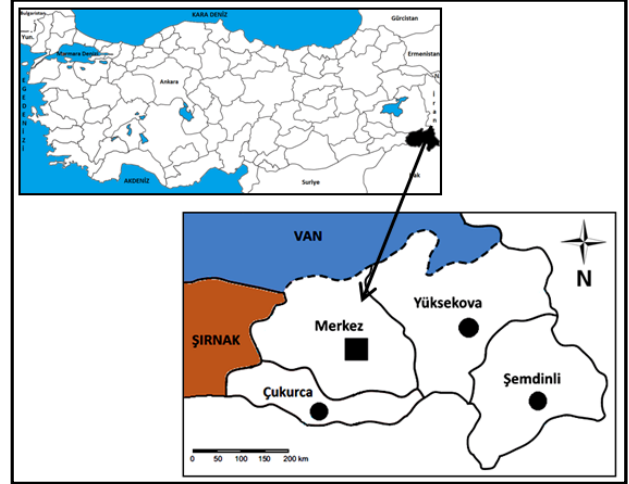
1. GİRİŞ

Turizm günümüzde çok boyutlu ve multidisipliner bir ihtisas dalı aynı zamanda da önemli bir iktisadi faaliyettir. Bir sektör olarak turizm özellikle 20. yy'ın ikinci yarısından itibaren hiçbir iktisadi faaliyette görülmemiş bir şekilde hızlı gelişim ve değişim sergilemiştir. Sektörün hedefinin bireylerin keyif ve beğenileri olması bu değişkenliğinin bir bakıma en önemli noktasıdır. Günümüzde çok çeşitli turizm alanlarının ortaya çıkması, ekonomik açıdan oldukça büyük bir pazar olması ve diğer tüm iktisadi faaliyetlere kıyasla (Ziraat, madencilik, sanayi, ticaret vs.) çok daha sınırlı bir altyapı ve kaynakla kazanç sağlaması, turizmi apayrı bir yere taşımaktadır. Dönem dönem değişiklik göstermekle beraber bir mağaradan kıyı kordonuna, tarihi bir çarşıdan yaban hayatı elemanlarına kadar hemen her şey birer turistik cazibe potansiyeline sahiptir. Özellikle son 30 yılda deniz-kum-güneş üçlüsü turizm ile eşdeğer kabul edilirken; zaman ilerledikçe ekoturizm, gastro-turizm, kültür turizmi, kongre turizmi gibi sayısı artırılabilir pek çok faaliyet turizmde kayda değer bir yer edinmeye başlamıştır. Bu kapsamda daha önce de belirtildiği üzere odağında kişisel beğenilerin olması turizmde sürekli bir gelişimi ve dünya genelindeki akımları takip etmeyi zorunlu kılmaktadır.

Turizmin her ne kadar olumlu yönleri ilk etapta sektörü çok cazipmiş gibi gösterse bile her iktisadi faaliyette olduğu gibi bu alanda da birtakım olumsuzluklar karşımıza çıkmaktadır. Çevresel bozulma (kirlilik ve tahrip etme yoluyla), aynılaşma, kültür çatışması gibi doğal ve beşeri açıdan sayısı artırılabilir sorunlar sektörel açıdan göz ardı edilmemesi gereken noktalar. Bu açıdan gerek turizmin kendisi gerekse dolaylı etkileri noktasında son yıllarda akademik camianın da üzerinde ayrıca durduğu ve hemen her faaliyet için söz konusu olabilecek sürdürülebilirlik kavramı ortaya çıkmıştır. Turizmin günümüzde sahil şeridinden köylere, yaylalardan metropollere değin pek çok mekanda gerçekleştirilebilen bir faaliyet haline gelmesi ve beklentilerin çeşitlenmesiyle söz konusu sürdürülebilirlik önemini daha da artırır hale gelmiştir. Sürdürülebilirlik sayesinde turizmin olası olumsuz yönleri minimum düzeye indirilerek faaliyetten en yüksek geliri almak ve turizme konu olan değerlerin korunması hedeflendiğinden turizm planlamasında bu husus gözetilerek hareket edilmesi çok önemlidir. Turizmin gelmiş olduğu son noktadan hareketle, söz konusu bu iktisadi faaliyet açısından hala oldukça bakir bir saha olan Hakkâri'de de bu alanda yapılanlar ve yapılması gerekenler çalışmamızın odağını oluşturmaktadır.

Hakkâri, Türkiye'nin güneydoğu ucunda, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Hakkâri Bölümü'nde yer alan, doğudan İran, güneyden ise Irak ile sınırı bulunan bir ilimizdir. Kuzey sınırını eskiden idari olarak bağlı

bulduğu Van, batıda ise Şırnak illeri teşkil etmektedir. Hakkâri, 1936'da il olmuş ve 1990'da da bugünkü idari yapısına kavuşarak Merkez ilçe ile birlikte toplam 4 ilçe, 131 köyden oluşmaktadır (**Şekil 1**).

Şekil 1. Hakkâri'nin Lokasyon Haritası
Figure 1. Location Map of Hakkari

Hakkâri'nin tarihine bakıldığında çok eski bir medeniyet geçmişi olduğu yapılan sınırlı sayıdaki arkeolojik ve tarihi çalışmalarla ortaya konabilmiş olmakla beraber, tam anlamıyla yörenin insanlık tarihindeki yeri ve önemi ile ilgili kapsamlı bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte geçmişi, kültür turizmi kapsamında da belirtilen kaya resimlerinden de anlaşıldığı üzere M.Ö. 9000'lere kadar uzanmaktadır. Çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapan Hakkâri bunun doğal bir sonucu olarak farklı medeniyet ve inançlardan izler taşıyan müstesna illerimizden biridir. 1536'da Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı İmparatorluğu'na katılan Hakkâri, stratejik konumu nedeniyle bölgede her daim gözde olmuş ve sık sık çatışmalara sahne olmuştur (Anonim, 2011: 20; Tuncel, 2007: 204). I. Dünya Savaşı'nda Rus işgaline uğrayan Hakkâri, Milli Mücadele sonucu Misak-ı Milli sınırları içerisinde kalmış ve 04 Ocak 1936 tarihinde il statüsüne kavuşmuştur (Tuncel, 2007: 204).

Günümüzde Hakkâri bir sınır vilayeti olarak stratejik bir konumda olması, çevresinde yaşanan şiddetli çatışmalar, sınır güvenliğinin hassasiyeti ve de Türkiye'nin en çetin coğrafi şartlarının söz konusu olduğu bir yer olması hasebiyle fazla gelişmemiştir. Burada gelişmeden kastedilen hem şehrin fiziki anlamda gelişimi hem de iktisadi açıdan gelişmişliktir (**Foto 1** ve **2**). Çoğu sınır vilayetlerinde bu gibi geri kalmışlıklara bir de coğrafi şartların engelleyici özellikleri eklendiğinde gelişim düzeyi sınırlanmaktadır. Hakkâri'nin özellikle son yıllarda terör

olayları ve sınır kaçakçılığı gibi güvenlik sorunu içeren haberlerle kamuoyunda olumsuz bir imajı bulunmakla birlikte, söz konusu bu olumsuzlukların önüne geçilmesiyle yörenin potansiyelleri geçte olsa ortaya çıkacaktır. Hakkâri'nin değerlendirilmeyi bekleyen ve yöre ekonomisine ciddi katkıları olabilecek potansiyelleri içinde ise turizm önemli bir yer işgal etmektedir.

Foto 1: Hakkâri İli şehir merkezinden bir görünüm
Photo 1: A view from city center of Hakkâri Province

Foto 2: Dağlarla Kuşatılmış Hakkâri Şehir Merkezinin Başka Bir Açından Görünümü
Photo 2: Another View of Hakkâri City Center Surrounded by Mountains

2017 yılına gelindiğinde Hakkâri, sınırlı tarım arazilerinde hala ekstansif tarım uygulamalarının söz konusu olduğu, ulaşım ağı yetersiz ve zayıf, sanayisi neredeyse bulunmayan ve dışarıya ciddi oranlarda göç veren bir il olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu olumsuzluklara karşın yöre, turizm açısından yüksek bir potansiyele sahiptir. Bu nedenle Hakkâri'nin iktisadi açıdan kalkındırılmasında turizm ilk sıralarda yer almalı ve bu doğrultuda altyapı ve tanıtım çalışmalarına ağırlık verilmelidir. Nitekim özellikle alternatif turizm başlığı

altındaki çoğu faaliyette belli başlı temel ihtiyaçlar dışında, lüks beklentisinden çok otantik yaşam tarzı öne çıkmaktadır. Turizmi çeşitlendirmek ve bu çeşitliliği tatbik edebilmek adına Hakkâri'nin adeta bir alternatif turizm (veya özel ilgi turizmi) cenneti olduğu söylenebilir. Araştırma kapsamında Hakkâri'nin turizme konu olabilecek değerleri tabii ve kültürel değerler olarak iki kategoride toplanarak değerlendirilmiştir. Bu şekilde söz konusu değerlerin turizmin farklı alanlarında ne şekilde değerlendirilebileceği konusunda önerilerde bulunulmaya çalışılmıştır.

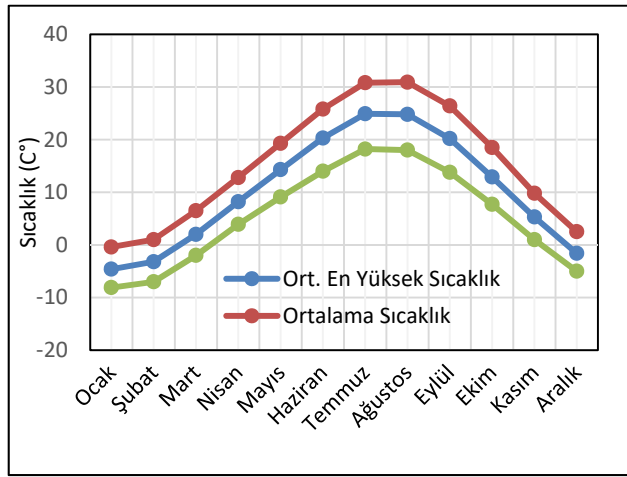
2. HAKKÂRİ'DE TURİZMİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Hakkâri'nin tabii ve beşeri özellikleri yöre turizminin önemli çekiciliklerini oluştursa da, aynı koşullar turizmi engelleyici şartlar da ortaya koyabilmektedir. Bunlardan özellikle yörenin morfolojik yapısı başta olmak üzere diğer fiziki coğrafya koşulları ulaşım, şehirleşme ve tarım gibi turizmi doğrudan ve dolaylı etkileyen faaliyetleri de güçleştirmekte ya da engellemektedir. Bu kapsamda yöre turizminde belirleyicileri olan temel faktörler coğrafi şartlardır.

2.1. İklim

Hakkâri turizminin alacağı şeklin en önemli belirleyicisi arasında şüphesiz iklim şartları önemli bir yer tutacaktır. Hakkâri, çeşitlilik arz eden morfolojik yapısından kaynaklı farklı iklim tiplerinin görüldüğü bir ilimizdir. Dar ve derin vadilerin tabanlarında Akdeniz iklimini yansıtan özellikte bir durum karşımıza çıkarken, irtifanın arttığı ve kuzey sektörlü cephelere açık yerlerde ise oldukça sert karasal iklim şartları hüküm sürmektedir. Turizm için de tüm iklim elemanlarının çok iyi bilinip, yıl içerisindeki değişimin turizm planlamasında göz önüne alınması gerekmektedir. Bunlar içerisinde ise sıcaklık ve yağış en önemli iklim elemanıdır. Kış turizmi planlamasında kar yağışlı gün sayısı, düşen kar miktarı ve yerde kalma süresi; akarsu turizminde ilkbahar yağışları, miktarı ve hakim rüzgar yönü, yaz döneminde ise kamp, trekking (Dağ yürüyüşü), doğa gözlemi faaliyetleri için de güneşli gün sayısı ve güneşlenme miktarı, ortalama sıcaklık değerleri gibi unsurların çok iyi bilinmesi gerekmektedir. Bu noktada Meteoroloji Genel Müdürlüğü'nün 1950 – 2014 yılları arası rasat verilerinden hareketle hazırlanan şekil 2'de Hakkâri'nin ortalama sıcaklık değerinin yıl içerisindeki dağılımıyla beraber ortalama en yüksek ve en düşük değerleri de gösterilmiştir. Hakkâri'de yazın doğaya yönelik turizm faaliyeti için uygun görülebilecek Mayıs – Eylül arasındaki dönemde ortalama sıcaklıklar 14,3°C ila 20,2°C arasında değişmekte en yüksek sıcaklıklara ise çok küçük farklarla Temmuz ve Ağustos aylarında rastlanmaktadır. Temmuz ayında ortalama 30,8°C, Ağustos ayında da 30,9°C olan değerler en düşük Temmuz

ayında 18,1, Ağustos'ta da 18,0°C olarak ölçülmüştür (Şekil 2). Bu açıdan bakıldığında yaz dönemi için çoğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi illerine kıyasla daha elverişli sıcaklık değerlerine sahip olduğu görülmektedir. Kış dönemi için sıcaklık değerlerine bakıldığında bu açıdan da, yörenin elverişli olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle uzun yılların ortalama değerlerinden anlaşıldığı üzere Aralık, Ocak, Şubat aylarında sıcaklığın eksili değerlerin üzerine çıkmaması, yöre kış turizminde göz önüne alınabilecek önemli bir parametredir. Ortalama sıcaklıklara bakıldığında Aralık ayında 2,5°C olan değer ortalama en düşük -5°C, maksimum değer olarak -21,3°C ölçülmüştür. Ocak ayına gelindiğinde ise sıcaklık daha da düşmekte ortalama -8,1 iken maksimum -23,4'e kadar inmiştir.

Şekil 2: 1950 – 2015 Yılları Ortalama Değerlerine Göre Hakkâri Sıcaklık Değerleri (Kaynak: MGM, 2016).

Figure 2: The Temperature Values According to the Average Value between 1950 – 2015 years in Hakkari (source: MGM, 2016).

Bir yörenin turizm planlaması yapılırken şüphesiz salt sıcaklık değerlerine göre hareket edilemez. Daha öncede belirtildiği üzere tüm iklim elemanlarının göz önüne alınarak hedef alınan turizm faaliyetine göre bir planlamaya gidilmesi gerekmektedir. Bu noktada yağışlı gün sayısının yıl içindeki dağılımı, yağış miktarı ve türü rekreatif faaliyetlerle beraber tüm turistik faaliyetlerin planlanmasında önemli bir belirleyicidir. Yağış miktarının aylara göre dağılımı ise, akarsu turizmi ve diğer su kaynaklarına dayalı turizm faaliyetleri açısından önemli bir belirleyici olmakla beraber yağışın türüne göre kış turizmi açısından da önemli bir parametredir. Kış döneminde sıcaklıkların sıfırın altında olmasından ötürü düşen yağışın ekseri kar şeklinde olmasıyla beraber Aralık – Şubat arasında m²'ye 90 kg ve üzerinde düşmesi de (Komşusu Van'ın birkaç katı) ayrıca dikkat çekilmesi gereken bir husustur (Tablo 1). Haziran – Temmuz arasındaki dönemde ise gerek yağışlı gün gerekse yağış miktarı açısından bakıldığında ise yaz dönemindeki turistik faaliyetler için ideal sıcaklık şartlarıyla birlikte çok elverişli olduğu anlaşılmaktadır.

Güneşlenme süresi ise turizme iki şekilde etki edebilecek özelliktedir; ilki aşırı güneşlenmenin ikincisi de güneşli gün sayısının sınırlı olmasının vereceği rahatsızlıktır. Turizmde beşeri faaliyetlerle her türlü konfor bir şekilde sağlanabilir olsa da, iklim elemanlarını arzu edilir şekilde ayarlayabilmek mümkün olamayacağından, söz konusu elemanlardan hareketle turistik faaliyetlerin planlanması sürdürülebilirlik açısından oldukça önemlidir. Ortalama güneşlenme süresi açısından ise Hakkâri'nin çoğu Akdeniz Bölgesi illerimize benzer hatta kimi illere göre (Kahramanmaraş, Osmaniye gibi) daha cazip şartlara haiz olduğu görülmektedir. Özellikle yaz devresinde güneşlenme süresinin 11 saati aşması doğa turizmi etkinlikleri için oldukça elverişlidir.

Tablo 1: 1950 – 2015 Yılları Ortalama Değerlerine Göre Hakkâri'nin Yağışlı Gün Sayısı, Miktarı ve Güneşlenme Süresinin Aylara Göre Durumu (Kaynak: MGM, 2016).

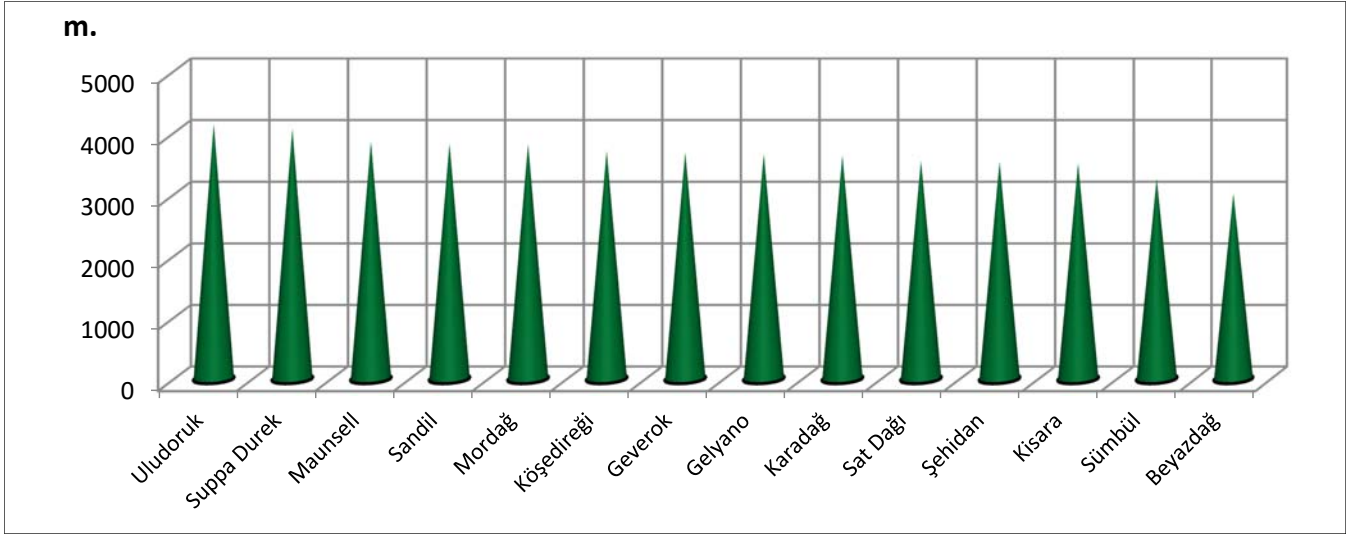
Table 1: According to the average value between 1950 – 2015 the number of rainy days, amount and sun time status by month in Hakkari (Source, MGM, 2016).

Parametre	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek.	K	A
Ortalama Yağışlı Gün Sayısı	11	10.7	12.8	13.3	11.8	4	1.4	1	1.8	8.4	8.6	9.8
Toplam Yağış Ortalaması (kg/m ²)	90.4	106.6	119.7	126.4	64.4	15	4.1	2.8	7.2	62.3	88.2	94.2
Ortalama Güneşlenme Süresi (saat)	4	5.2	5.5	6.4	9.6	11.5	12.2	11.3	10.1	7.2	5.2	3.6

2.2. Jeomorfoloji

Hakkâri'nin morfolojisinden bahsedildiğinde akla ilk gelen elemanlardan biri dağlardır. Dağlar, dünyadaki başlıca turizm kaynaklarından biridir ve bu sayede de etraflarında hızlı bir gelişmeye olanak tanır. Birer cazibe

merkezi olan dağlar gerekli tanıtım ve düşük maliyetli yatırımlarla çevrelerinde hızlı ve dikkat çekici bir kalkınma, yöre halkının yaşam kalitesinde de bir yükselme sağlayabilmektedirler.

Şekil 3: Hakkâri'nin Yükseltisi 3000 m.'yi aşan belli başlı dağ ve zirveler (Kaynak: İzbrak, 1951; Saraçoğlu, 1989).

Figure 3: Major Mountain and summits exceeding 3000 m. in the Hakkari (Source: İzbrak, 1951; Saraçoğlu, 1989).

Hakkâri bütünüyle Alp – Himalaya kıvrım kuşağı üzerinde yer alan ve ülkemiz sınırları içerisindeki Doğu Toros silsilesinin bir parçasıdır. İlin % 87.6'sı dağlık sahalara kaplı olup, rakımı 3000 m'nin üzerinde çok sayıda dağ ve doruk bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmının gösterildiği şekil 3'e bakıldığında sadece ilin değil Türkiye'nin ikinci en yüksek yeri olan Cilo (Buzul) Dağları üzerindeki Uludoruk (Reşko) Tepesi 4135 m ile öne çıkmaktadır. Hakkâri'deki en yüksek noktalar Cilo (Buzul) Dağları üzerinde yer almakta olup bunlara Suppa Durek (4060 m), Maunsell/Maunseli Sivrisi (3850 m), Köşedireği (3700 m.), Kısara Dağı (3500 m), Sümbül (3467 m.) ve Beyazdağ (3008 m) örnek verilebilir (Şekil 3. İlgili şekilde belirtilenlerin dışında Hakkâri'de çok sayıda dağ ve tepe bulunmakta olup bunların bir kısmı da kaya tırmanışı, yamaç paraşütü, heliski, foto safari gibi turizmin çeşitli alanlarında istifade edilebilecek özelliktedir.

Söz konusu morfolojik özelliğiyle genel anlamda Türkiye, özelde ise Hakkâri dağ turizmi açısından büyük bir potansiyele sahiptir. Dağların Kenti olarak anılan Hakkâri'de haklı olarak turizm söz konusu olduğunda dağ turizmi öne çıkmaktadır. Bununla birlikte Hakkâri başta olmak üzere ülkemizin çoğu yerinde dağlar profesyonel anlamda turizm açısından değerlendirilebilmiş değildir. Dağlar yaylalarla birlikte kış sporları ve diğer alternatif turizm faaliyetleri açısından oldukça önemli sahalara

olmakla beraber insan sağlığı açısından da özel bir yere sahiptirler. Bu açıdan dağlar, sağlık turizmi açısından da ayrıca değerlendirilebilecek mekanlardır. Dağların insan sağlığı üzerindeki etkisi deniz seviyesinden uzaklaştıkça hava basıncı, yoğunluğu, bağıl nem oranı ve oksijen azaldığından güneş ışınlarının daha etkili olmasıyla alakalıdır (Akova, 2000: 73). Dağlardaki bu hava olayına bir de bitki örtüsü özellikleri (iğne yapraklı ormanlarla kaplı dağlarda havanın kişiler için dinlendirici etkisi gibi) eklendiğinde söz konusu morfolojik ögenin bir turizm sahası olarak değerlendirilebilirliği ayrıca dikkat çekmektedir.

Hakkâri'nin diğer fiziki coğrafya şartlarından hidrografyası, bitki örtüsü ve zoocoğrafyası ise ilgili turizm faaliyetleri başlığı altında izah edilmiştir.

2.3. Beşeri Faktörler

Bölge turizmini etkileyen beşeri faktörler esasında fiziki şartlardan daha da etkili olmaktadır. Nitekim gelişen teknoloji ve artan bilgi birikimi ile doğayla uyumlu ya da doğal engelleri bertaraf edebilecek şekilde sağlıklı bir şehirselleşme ve diğer iktisadi faaliyetlerdeki gelişim İsviçre ve Avusturya örneklerindeki gibi mümkün olabilmektedir. Bununla birlikte yöre turizminin en önemli engelleyicisi ise maddi ve manevi büyük kayıplara sebebiyet veren terör olaylarıdır. Yöre ve yakın çevresindeki terör olayları

olumsuz bir Hakkâri imajı yaratmıştır. Kamuoyundaki bu olumsuz Hakkâri algısını silebilecek temel faaliyet ise yine turizmdir. Turizmin yörede teşviki ve tanıtım çalışmalarıyla Hakkâri'nin hem tabii hem de beşeri çekicilikler ve zenginliklerinin ortaya konması yöre ile ilgili olumsuz imajı ortadan kaldırmada en etkili faaliyet olacaktır.

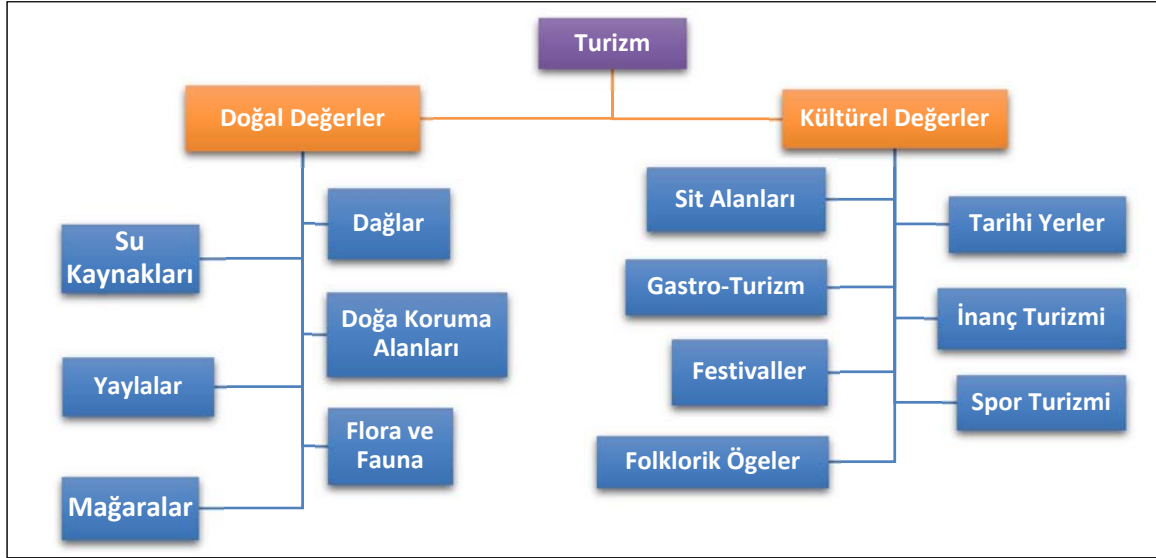
Güvenlik sorunu dışında Hakkâri turizmini etkileyen ve şekillendiren faktörler arasında kültürel değerlerin hali hazırda turizm amaçlı kullanımdan uzak oluşu, konaklama ve diğer hizmet sektörü alanlarındaki eksiklikler öne çıkmaktadır. Elbette ki maddi olanaksızlıklar, restorasyon gibi titizlik gerektiren işler için ödenek ve sponsor temininde karşılaşılan güçlükler gibi sayısı artırılabilir pek çok husus Hakkâri turizminin gelişiminde üstesinden gelinmesi gereken önemli problemlerin birkaçıdır. Bu noktada Hakkâri turizmi için yapılması gerekenleri izaha geçmeden evvel turizm potansiyelini izah etmek yerinde olacaktır.

Tabii şartlardan iklimin etkisi ise özellikle ulaştırma faaliyetlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu durum karayolu, demiryolu ve havayolu yani ulaşımın hemen her aşında kendini göstermekte olup maliyeti artırmakla birlikte sık

sık bakım ve onarım çalışmalarını (Ağır kış şartları gibi nedenler de dahil) zorunlu kılmaktadır. Bölgedeki uzun ve sert kışlar şehir merkezi de dahil olmak üzere altyapı yetersizliği nedeniyle Kasım – Mart arasında birkaç ay tüm hayatı olumsuz etkilemekte hatta uzun bir süre yerleşim merkezleri arasındaki tüm iletişim kesilebilmektedir. Enerji nakil hatlarındaki kopukluklar, ısınma ve iletişimdeki aksaklıklar (Telefon, internet ve elektrik kesintileri gibi) ulaştırmanın Hakkâri'nin klimatolojik şartlarına uygun olarak tesis edilmemesinden ötürü yılın birkaç ayı ciddi sıkıntılar yaratmaktadır. Oysaki turizmin temelinde ve bir yerin turistik cazibe merkezi haline gelmesinde hızlı ve kolay ulaşım temel faktördür.

3. HAKKÂRİ'DE TURİZMİ DEĞERLERİ

Turizm araştırmalarında yaygın olarak yapılan ayırım Hakkâri turizmi konusunda da yapılmış ve bu kapsamda ilin turizm değerleri iki ana gruba ayrılarak değerlendirilmiştir. Bunlardan ilki doğal çevreye dayalı turizm faaliyetleri olup Hakkâri turizminde ağırlık merkezini oluşturmaktadır. Diğer grup ise, ilin tarihi geçmişinin ve sosyo-kültürel yansımalarının oluşturduğu turistik değerlerdir (Şekil 4).

Şekil 4. Hakkâri'de Söz Konusu Olabilecek Belli Başlı Turizm Değerlerinin Sınıflandırılması
Figure 4. Possible major classification of tourism value in Hakkâri

3.1. Doğa Turizmi ve Değerler

Hakkâri'de turizm denildiğinde ilk akla gelen zor ve bir o kadar çeşitli coğrafi şartlarından ötürü doğa turizmidir. Hakkâri, yüksek dağları, buzul topografyası, dar ve derin vadiler içerisindeki yüksek debili akarsuları, sarp yamaçları ile başta macera turizmi meraklıları olmak üzere ziyaretçiler için Türkiye'nin önemli cazibe merkezlerinden

biridir. Coğrafi şartların kısa mesafelerde dikkat çekici değişimler sergilemesi turizme de yansımış ve alternatif turizm açısından da Hakkâri'yi özel bir konuma taşımıştır. Kaya tırmanışlarından yamaç paraşütüne, raftingden doğa gözlemciliğine pek çok etkinliğe imkan tanıyan Hakkâri'deki doğal koşullar, turizme yönelik altyapı çalışmaları ve tanıtımla bu alanda gelişme potansiyeli yüksek bir ilimiz olabilecektir. Bu kapsamda Hakkâri'nin

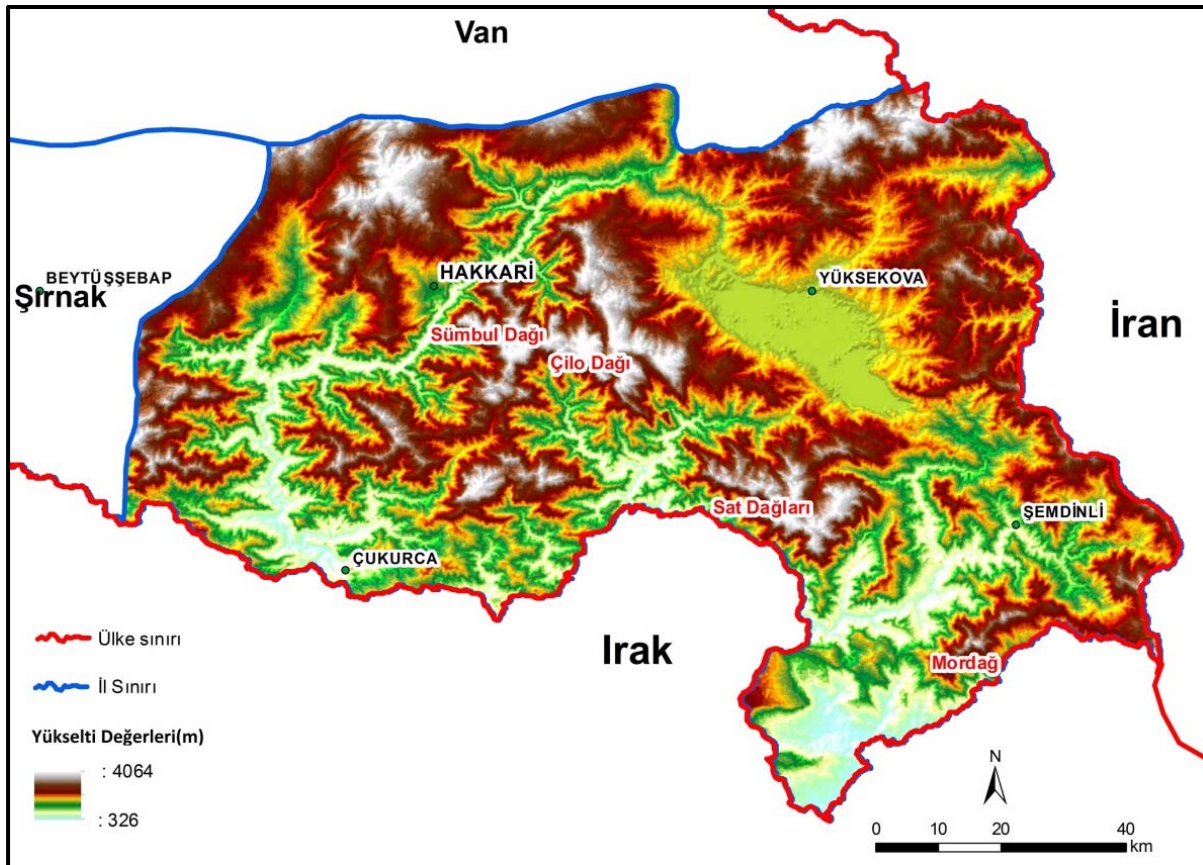
doğaya dayalı turizm etkinlik ve potansiyellerini daha detaylı inceleyecek olursak;

3.1.1. Dağ Turizmi

Hakkâri'de uzun bir süre güvenlik sorunu nedeniyle pek çok dağa ve yaylaya çıkış yasağı getirilmiş bu nedenle de söz konusu sahalar turizm açısından gereği gibi değerlendirilememiştir. Oysaki Hakkâri'de turizm denildiğinde ilk akla gelecek ve de turizm planlaması kapsamında öncelikli olması gereken sahalar, dağ ve yaylalardır. Söz konusu bu sahalar son yıllarda turizm konusu içerisinde adını daha fazla duyurmaya başlayan ve kapsamını genişleten Macera Turizmi kapsamında büyük bir potansiyel barındırmaktadır. Doğa turizmi dahilinde zikredilen kayak, jeep safari, mağaracılık, avcılık ve rafting gibi faaliyetlerin yanında dağcılık, kaya tırmanışı, bisikletli ve atlı geziler ile yamaç paraşütü gibi faaliyetlerin sahasını dağların oluşturduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu gibi faaliyetlerin Hakkâri'de kısa sürede organize edilmesi mümkün gibi görünmese de gerekli yatırım ve tanıtımlarla yöre kısa sürede bu alanda kendini gösterebilecektir. Bu

amaçla yörede kalıcı barışın sağlanması, sınır güvenliği, mayınlı arazilerin temizlenmesi aynı zamanda da turizm planlaması kapsamında Milli Park, Doğa Koruma Bölgesi ve çeşitli turizm faaliyetleri kapsamında parkurların belirlenmesi gibi çok boyutlu bir çalışma yapılması gerekmektedir.

İsviçre için Alpler, Nepal, Bhutan ve Çin için Himalayalar bölgesel açıdan büyük bir önem taşımakla beraber global ölçekte düşünüldüğünde de söz konusu sahalar turizm açısından dikkat çekici özellikte yerlerdir. Bu açıdan bakıldığında Hakkâri Dağları (Bu ifadeyle genel olarak Hakkâri Yöresi kastedilmektedir) da ilgili turist kitlesi için önemli bir cazibe merkezi potansiyelindedir. Bunlardan Cilo (Buzul), Sat (İkiyaka), Sümbül, Mordağ ve Geverok/Gevaruk Dağı en popüler olanlarıdır. Buzul Dağı olarak da bilinen Cilo Dağı ise tipik buzul şekillerine sahip oluşu (Sirkler, tekne vadi yapısı gibi), Geverok Dağı'ndaki mağaralarda kaya resimleri bulunması gibi kendilerine özgü değerler turizm açısından dağların ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır (Şekil 5).

Şekil 5. Hakkâri'de turizm açısından değerlendirilebilecek dağlık sahaların dağılımı.
Figure 5. Distribution of mountainous areas to be evaluated in terms of tourism in Hakkâri.

Ayrıca belirtilmesi gereken önemli bir nokta da tüm dağların turizm açısından değerlendirilemeyecek olduğudur. Ayrıca dağ turizmi bir takım zaruri uygulamaları da gerektirmektedir ki, arama kurtarma timlerinin daima operasyona hazır bir şekilde bulundurulması, kolay ve zor parkurların uzmanlarca tespit edilip detaylı bir şekilde haritalandırılması ve rehberlik hizmetleri gibi hususlar verilebilecek örneklerin başında yer almaktadır.

Hakkâri’de yaz sezonu için dağlara çıkış Haziran ayının ilk haftası başlar ve Eylül sonuna kadar devam eder. Söz konusu dönemde sıcaklık açısından oldukça elverişli olması yanında yağışlı gün sayısı ve miktarının engelleyici bir özellik teşkil etmeyişi klimatolojik açıdan da sahayı cazip kılmaktadır. Hakkâri’de yaz dönemi için dağlar; dağcılık, doğa yürüyüşleri (Yaya olabileceği gibi atlı veya bisikletli turlar şeklinde), yamaç paraşütü, fotoğrafçılık, kamp gibi faaliyetlere saha olabilmektedir (Foto 3).

Foto 3: Dağların Yarattığı Bir Doğa Harikası Cennet – Cehennem Vadisi (Bakış yönü: GD-KB).

Photo 3: Cennet – Cehennem valley a wonder of nature created by mountains (View direction: SE-NW).

Kış sezonunda da kayak başta olmak üzere çeşitli kış sporları için (Kar yürüyüşü gibi) uygun şartlar ortaya çıkar. Özellikle yağışın Kasım – Mart arasında kar şeklinde oluşu ve karın yerde kalma süresinin uzunluğu önemli bir avantaj olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Hakkâri’de dağlar neredeyse tüm yıl boyunca istifade edilebilecek turizm değerlerindedir. Ancak daha öncede belirtildiği gibi tüm dağların ve tepelik sahaların bu açıdan değerlendirilebileceği sonucu ortaya çıkmamalıdır. Nitekim kış sezonu için çığ tehlikesi, pek çok dağın henüz parkurlarının tespit edilmemiş oluşu, ilkyardım ve arama-kurtarma faaliyetlerinden sorumlu birliklerin yetersizliği turizm potansiyeli yüksek yöre dağlarının önündeki halledilmesi gereken temel eksikliklerden birkaçıdır. Bununla beraber altyapı çalışmalarında dikkat çekici gelişmelerde söz konusudur. 2012’de Mirga Botan

Yöresinde (Mega Bütan/Merga Bütä), 2800 rakımda Yukarı Merzan Mahallesi’nde Merkez’e 12 km uzaklıkta bir teleski hattı tesis edilmiştir. Tüm bu olumlu ve olumsuz şartlar göz önüne alındığında Hakkâri’nin kuzeybatısındaki Karadağ, merkezi kesimdeki Cilo (Buzul) Dağı ve güneydeki Sat Dağları doğa turizmi başta olmak üzere çeşitli turistik ve rekreatif faaliyetler açısından en uygun yerlerdir. Özellikle Cilo (Buzul) ve Sat Dağları eskiden beri dağcılar, gezginler ve araştırmacılar için önemli cazibe merkezleri olmuşlardır (Foto 4). Dağlık sahalardaki belli başlı tepelik alanlar ve dikkat çekici yükseltiler de özellikle tırmanıcılık açısından değerlendirilebilecek yerlerdir. Buna örnek olarak Cilo (Buzul) Dağları’ndaki Cafer İn Kapısı veya Cafer Kule olarak bilinen güneyden 160 m., kuzeyden 125 m. yükseklikteki coğrafi yapı verilebilir (Anonim, 2002: 1171).

Foto 4: Turizm Faaliyetleri İçin Büyük Bir Potansiyel: Cilo Dağları (Bakış yönü: G-K).

Photo 4: A Great potential for tourism activities: Cilo Mountains (View direction: S-N.)

3.1.2. Yayla Turizmi

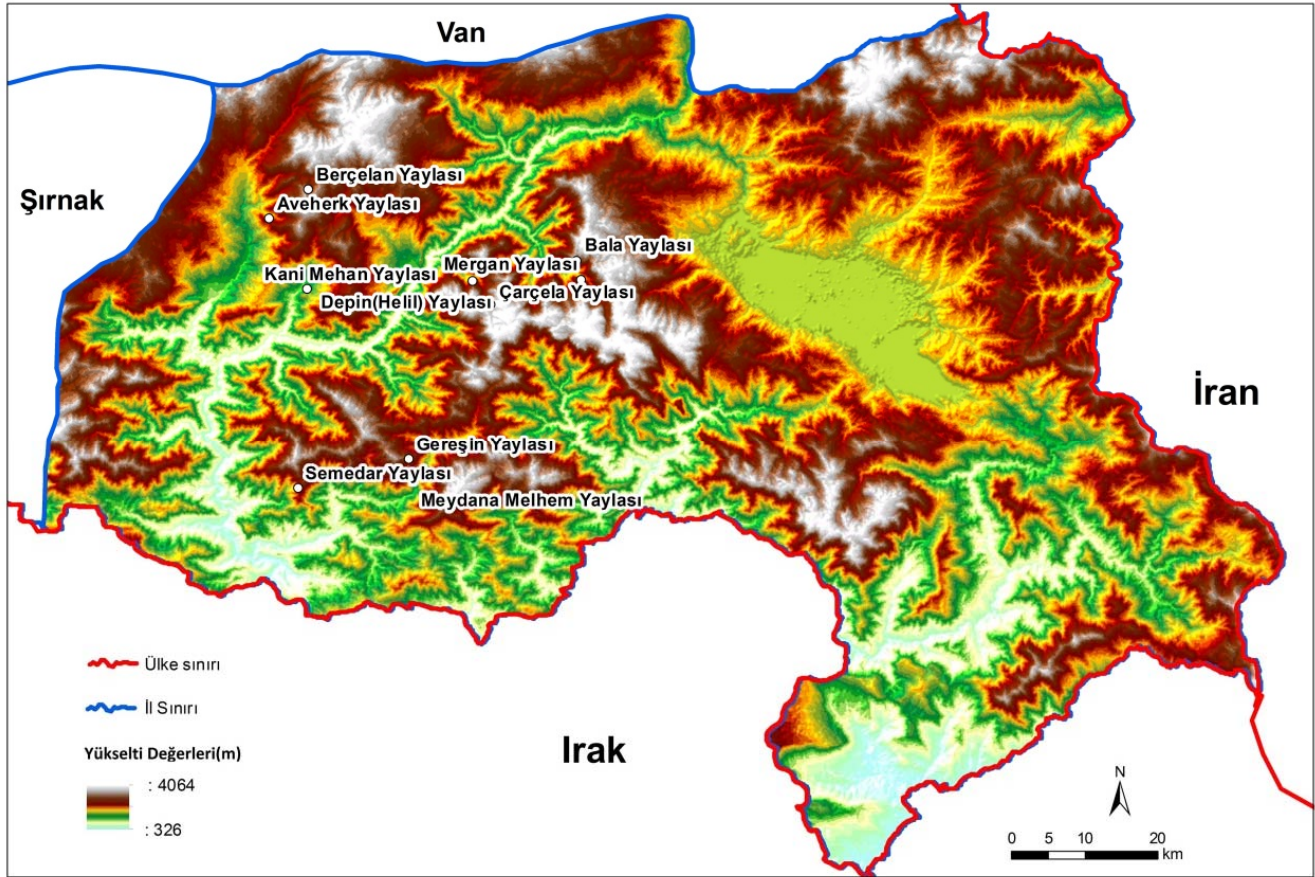
Yaylacılık çok eski bir faaliyet olmakla beraber turizm açısından yaylaların değerlendirilmesi fikri ülkemizde oldukça yenidir. Bununla birlikte tüm yaylaların turizm açısından değerlendirilebileceği fikri de yanlıştır. Yayla turizmi kapsamında insan sağlığı açısından en ideal şartlara sahip 800 – 2000 m. arasındaki sahalara uygundur (Doğaner, 2001: 203). 2000 m.’nin üzerine daha ziyade günlük rekreasyonel faaliyetler için çıkmaktadır, aksi durumda özellikle uzun süreli yüksek irtifalarda bulunmak alışık olmayanlar için ciddi sağlık sorunlarına yol açabilmektedir. Aklimatizasyon denilen irtifa farklarına karşı vücudun alıştırılmasına dikkat edilmediği takdirde oksijen yetersizliğine ve azalan hava basıncına bağlı olarak irtifa hastalığı/dağ hastalığı ortaya çıkabilir. Turizm kapsamında yaylalar doğada vakit geçirmek, şehir hayatından belli bir süre uzaklaşabilmek, yürüyüş (trekking) başta olmak üzere tırmanma, oryantiring gibi çeşitli sportif faaliyetlerde bulunmak, vahşi doğa

gözlemciliği (kuş gözlemi, botanik turizmi gibi), fotoğrafçılık ve çeşitli kültürel faaliyetler açısından (Yayla şenlikleri, otantik Yörük hayatı gibi) büyük potansiyele sahip mekanlardır.

Yaylalara yılın belli dönemlerinde çıkan yerli halk, geleneksel kara çadırlarında yaşamakta ve kışlık hazırlıklarını yapmaktadırlar. Hakkâri yaylalarının bir kısmı ise uzun yıllar güvenlik sorunu nedeniyle girişin yasaklandığı veya sıkı kontroller altında gerçekleştirildiği yerler olarak gerektiği gibi değerlendirilememiştir. 2010 yılında 72, 2011'de de 133 yayla askeri güvenlik bölgesi içerisinde yer almış ve yöre halkı ve yeni neslin hızlı ve etkin bir şekilde (Sosyal medya, internet vasıtasıyla) yörelerini tanıtıcı paylaşımlarda bulunmaları Hakkâri yaylalarını yeniden gündeme taşımıştır.

Hakkâri'nin yayla turizmine saha olabilecek belli başlı yerlerine örnek olarak Berçelan, Meydanbelek, Nordüz, Mirgazer, Forasin, Mendin, Avahark, Celesur, Mordağı,

Ceytez, Golan, Cilo ve Sat Yaylası verilebilir (Şekil 6). Bunlardan en popüler olanı Berçelan Yaylası, Merkez'e 18 km. uzaklıkta olup hem doğa turizmi hem de kültür turizmi açısından önemli bir cazibe merkezidir. Hakkâri'de yerel halk tarafından hayvanlarını otlatmak ve kış hazırlığı için (Yün kırkımı ve iplik yapımı, süt ve süt ürünleri temini, yerel bitkilerin toplanıp kurutulması gibi) tipik kara çadırlarını (Yöresel olarak kûn veya gûn olarak da anılan) kurarak yılın birkaç ayını geçirdikleri yaylaların başında gelen Berçelan Yaylası, yayla turizmi açısından önemli bir sahadır. Berçelan Yaylası'nın batısındaki Golan Yaylası ise bölgenin kayak merkezi olabilecek gözde ve elverişli şartlara sahip bir diğer noktadır. Bu açıdan sahada öncelikle telesiyej ve teleski güzergahları belirlenmelidir. Merkez'e 37 km uzaklıktaki Cilo ve Sat Yaylaları ise ekseriya dağcılık gibi doğa sporları açısından uygun şartları haiz olup macera turizmine yönelik olarak değerlendirilebilecek sahalardır. Sat yaylaları doğa turizmi yanında prehistorik kaya resimleri ile kültür turizmine de saha olabilecek mahiyettedir.

Şekil 6. Hakkâri'de turizm açısından değerlendirilebilecek yaylaların dağılımı.
Figure 6. Distribution of plateaus to be evaluated in terms of tourism in Hakkâri.

3.1.3. Hakkâri Flora ve Faunasının Turistik Özellikleri

Hakkâri'nin doğal bitki örtüsü ve vahşi hayata dair pek çok değeri uzun yıllar yoğun bir sanayileşme ve iskan baskısı altında olmaması hasebiyle, çoğu ilimize kıyasla bu açıdan zengin bir yöremizdir. Söz konusu bu emareleri turizm kapsamında da değerlendirebilmek mümkündür. Özellikle doğa turizmi kapsamında macera turizmine yönelik etkinlikler ve doğa gözlemciliği (Sanatsal ve bilimsel gözlemler gibi) kapsamında yörenin fauna ve florası dikkat çekici özelliktedir.

Hakkâri'nin fauna elemanlarına bakıldığında dağ keçisi (*Capra aegagrus aegagrus*), kurt (*Canis lupus*), tavşan (*Lepus europaeus*), tilki (*Vulpes vulpes*), vaşak (*Lynx lynx*), dağ koyunu (*Ovis orientalis anatolica*), porsuk (*Meles meles*), sansar (*Martes martes*) ve yaban domuzu (*Sus scrofa*) öne çıkan memeli türlerdir. Kuş türleri içerisinde turna (*Grus grus*), toy (*Otis tarda*), saz delicesi (*Circus aeruginosus*), erguvani balıkçıl (*Ardea purpurea*), kerkenez (*Falco tinnunculus*), eabil (*Apus apus*), bozkır ötleğeni (*Sylvia conspicillata*), kaya kırlangıcı (*Ptyonoprogne rupestris*), kaya kartalı (*Aquila chrysaetos*), ibibik (*Upupa epops*), çekirge kuşu (*Sturnus vulgaris*), dağ bülbülü (*Prunella modularis*) ise ornito-turizm kapsamında öne çıkabilecek belli başlı türler olup henüz Hakkâri faunasına ait tam bir envanter çalışması söz konusu değildir. Özellikle dünyada her yıl katılımının arttığı, hem bilimsel hem de hobi amaçlı bir sektör haline gelen ornito-turizm kapsamında Hakkâri'de Nehil Sazlığı ayrıca değerlendirilmelidir. Yüksekova'daki Nehil Sazlığı, uluslararası kriterlere uygun B sınıfı nitelikli sulak alanlar listesinde yer almakta olup toplam 24.900 ha. alan kaplar (2008'de Ulusal Sulak Alan Komisyonu tarafından koruma altına alınmıştır). Nehil Sazlığı Kuş Gözlem Alanı, başta Ornito-Turizm olmak üzere çeşitli rekreatif faaliyetlere ev sahipliği yapabileceği gibi "Kuş Cenneti" olarak adlandırılan yer ekolojik açıdan da üzerinde durulması gereken bir sahadır. Söz konusu sulak alan başta turna (*Grus grus*), toy (*Otis tarda*), saz delicesi/kızıl tuygun (*Circus aeruginosus*) ve erguvani balıkçıl (*Ardea purpurea*) olmak üzere pek çok kuş türünün üreme sahasıdır. Türkiye, dünya üzerindeki iki önemli kuş göç rotası üzerinde yer almakta olup bunlardan biri de kuzeybatıdan güneye doğru gerçekleşen göç hareketidir (Kantarlı, 2013: 9). Bu açıdan Nehil Sazlığı'nda konum itibarıyla rotanın önemli dinlenme ve üreme merkezlerinden biri olması açısıyla da ayrıca önem arz etmektedir.

Her ne kadar avcılık ve av turizmi gibi kavramlar turistik ve rekreasyonel faaliyetler içerisinde günümüzde önemli bir işgal etse de artan çevre bilinci sık sık ciddi eleştirilerin hedefi olması uzun vadeli turizm planlamalarına dahil edilip edilmeyeceği hususunda soru işaretleri yaratmaktadır. Hakkâri'nin yer yer bakirliğini koruyan

ekosistemi içerisinde ve tesis edilen avlakla av turizmi açısından da belli bir potansiyele sahip olduğu bahsedilebilir. Bununla birlikte eskiden beri süregelen avcılık alışkanlıkları ve iktisadi açıdan katkı sağlaması neticesinde yörede ördek, bildircin, keklük (kınalı, kum, kaya), dağ keçisi, yabani tavuk ve tilki ile su kaynaklarından sazın ve alabalık avcılığı söz konusu olmaktadır. Bu kapsamda yörede 5.749 ha.'lık alanıyla Sirte Devlet Avlağı (Merkez), av turizmi açısından tesis edilmiş olup, çok çeşitli kuş türleri yanında, kurt, yaban domuzu, dağ keçisi, kaya sansarı, tavşan gibi bir o kadar da memeliyi barındırmaktadır.

Hakkâri'nin % 87.6'sı dağlık, % 10.3'ü plato sahası ve sadece % 2.1'lik kısmı da ovalık alanlardan müteşekkildir (Alaeddinoğlu, 2011: 140). Dağlık alanlar ekseriya bitki örtüsünden yoksun çıplak kayalıklar görünümünde olup başta ormanlar olmak üzere yoğun ve zengin bitki topluluklarına dağların kuzeye bakan yamaçlarında, vadi yamaçlarında, su kaynaklarının kenarlarında (Özellikle Zap Vadisi ve kolları boyunca) ve mikroklima sahalarda rastlanmaktadır. Doğal orman sınırı 1.800 – 2.000 m.'ye kadar olup buradan 3.000 m.'ye kadar olan kısım ise çayırılık sahalardır (Alaeddinoğlu, 2011: 45). İlin toplam 148.213 ha.'sı ormanlık alan olup bunun % 53'ü Şemdinli (78.657 ha.)'de, % 23'ü Çukurca'da, % 18'i Merkez'de ve % 6'sı da Yüksekova'dadır. İlin söz konusu bu orman varlığı toplam arazi varlığının % 25.6'sı kadardır. Hakkâri'nin toplam ormanlık alanının tamamına yakını (143.808 ha.) meşeliklerden oluşmakta olup 1.821 ha.'sı ardıc toplulukları ve geri kalan 2.584 ha.'sını da diğer ağaç toplulukları (Huş, kavak, söğüt, dişbudak gibi) oluşturmaktadır (Anonim, 2011: 140). Ormanlık alanlar dışında antropojen bozkırlar ve çıplak kayalık sahalardan oldukça geniş yer tutar. Bitki örtüsü elemanları içerisinde boyları 1 m.'ye yaklaşan gevenler, civanperçemi, sütleğen, küsküt, tarla sarımsağı, yavşanotu, deve dikenini, kuzudili, yabani korunga ile endemik türlerden Hakkâri Devedikeni/Köygöçerten (*Cirsium hakkariicum*), Mendi (*Chaerophyllum hakkariicum*), Hakkâri Geveni (*Astragalus hakkariensis*), Dönbaba (*Erodium hakkariicum*) sayılabilir (Anonim, 2013b, 26). Ters Lale/Ağlayan Gelin ve Yayla Çiçeği (Sosin) ise yöresel semboller olarak ayrıca önem arz etmektedirler (Foto 5). Hakkâri bitki örtüsü botanik turizm kapsamında değerlendirildiğinde gerek bakir sahalardan gerekse keşfedilmeyi bekleyen türleri ile büyük bir potansiyele sahiptir. Araştırmacılar başta olmak üzere özel ilgi turizmi meraklıları için yörenin bitkisel değerleri çekicilikler arasında sayılabilecek olsa da günümüzde yörede bir botanik turizmden bahsetmek mümkün değildir.

Yöre bitkileri içerisinde sadece Türkiye'de değil dünya çapında ün kazanmış endemik bir tür olan "Hakkâri Ters Lalesi (*Fritillaria imperialis*)", yöresel olarak sernuhin,

gülşilel, zengizom gibi isimlerle de anılmakla beraber yurdumuzda Şemdinli Ters Lalesi, Kral Tacı ve Ağlayan Gelin isimleriyle de yaygın bir şekilde anılmaktadır. Zambakgiller (*Liliaceae*) ailesinden olan Ters Lale, Mart – Mayıs aylarında çiçeklenmeye başlar, turuncu, kırmızı ve sarı renkler başta olmak üzere alaca renklere de sahip

olabilmektedir. Özellikle Yüksekova ve Şemdinli’de lokal olarak gözlenebilen Hakkâri Ters Lalesi, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından koruma altına alınmış olup, yörede botanik turizminin sembolü olabilecek mahiyettedir.

Foto 5: Hakkâri botanik turizmine konu olabilecek iki endemik tür: Solda Hakkâri Ters Laleleri ve sağda yayla çiçeği Sosin.

Photo 5: Two endemic species that may subjected to Hakkâri botanical tourism: Hakkâri Reverse Tulips on the left and highland flower Sosin on the right

3.1.4. Su Kaynakları

Engebeli, önemli irtifa farkları bulunan arazisi ve zengin su kaynaklarıyla Hakkâri kayda değer bir Hidro-Turizm potansiyeline sahiptir. Bu açıdan özellikle akarsular; debileri, yatak özellikleri, şelaleli akışları, zorluk dereceleri ve rafting için elverişli rotalara sahip olmalarıyla ayrıca önemli bir yer tutar. Bununla beraber başta akarsular olmak üzere su kaynaklarının turistik açıdan değerlendirilmesi de kapsamlı çalışmalar neticesinde olabilmektedir. Örneğin akarsuların derecelendirilmesi ve bu derecelemeye etki eden faktörlerin tespiti çok önemlidir. Günümüzde akarsular 6 dereceye göre değerlendirilmekte olup bunlar suyun akış hızı ve hacmi, akarsu yatağının genişliği ve doğrultusu, suyun yer yer yaptığı düşüşler (şelaleli akışlar), rapid (suyun dış etkenlerle kırılarak akış yön ve hızının değişmesi) uzunluğu ve girdaplara göre belirlenirler (Akova, 1995: 395). Hakkâri akarsuları ise zorluk derecesine göre en kolay 1.’den en zor 6. dereceler arasında bir özellik sergilemektedir. Dicle Havzası’nın bir parçası olan Hakkâri akarsu ağının başlıcalarını Zap Suyu, Nehil, Oramar, Katil Suyu, Erziki Deresi, Kırıkdağ, Katramas Deresi, Ceylanlı Suyu, Şemdinli Deresi, Avarobaşın ve Hacıbey Deresi oluşturmaktadır. Hakkâri akarsularının tamamı düzensiz rejimlere sahip, güçlü debili olup özellikle baharda başlayıp (Nisan – Mayıs)

yaz ortalarına kadar eriyen karlarla beslenen ve coşkun akışlarıyla dikkat çekmektedir. Bu açıdan saha akarsuları Mayıs ayından Eylül’e kadar bu açıdan oldukça elverişlidir. Yöre akarsuları doğa yürüyüşü ve gözlemi yapan, fotoğrafçılıkla ilgilenen, rafting başta olmak üzere çeşitli su sporlarıyla ilgilenen ziyaretçiler için önemli cazibe merkezleridir (**Foto 6**).

Foto 6: Zap Suyu’nun Değişik Kesimlerinden Görünümler.
Photo 6: Views from different sections of Zap river.

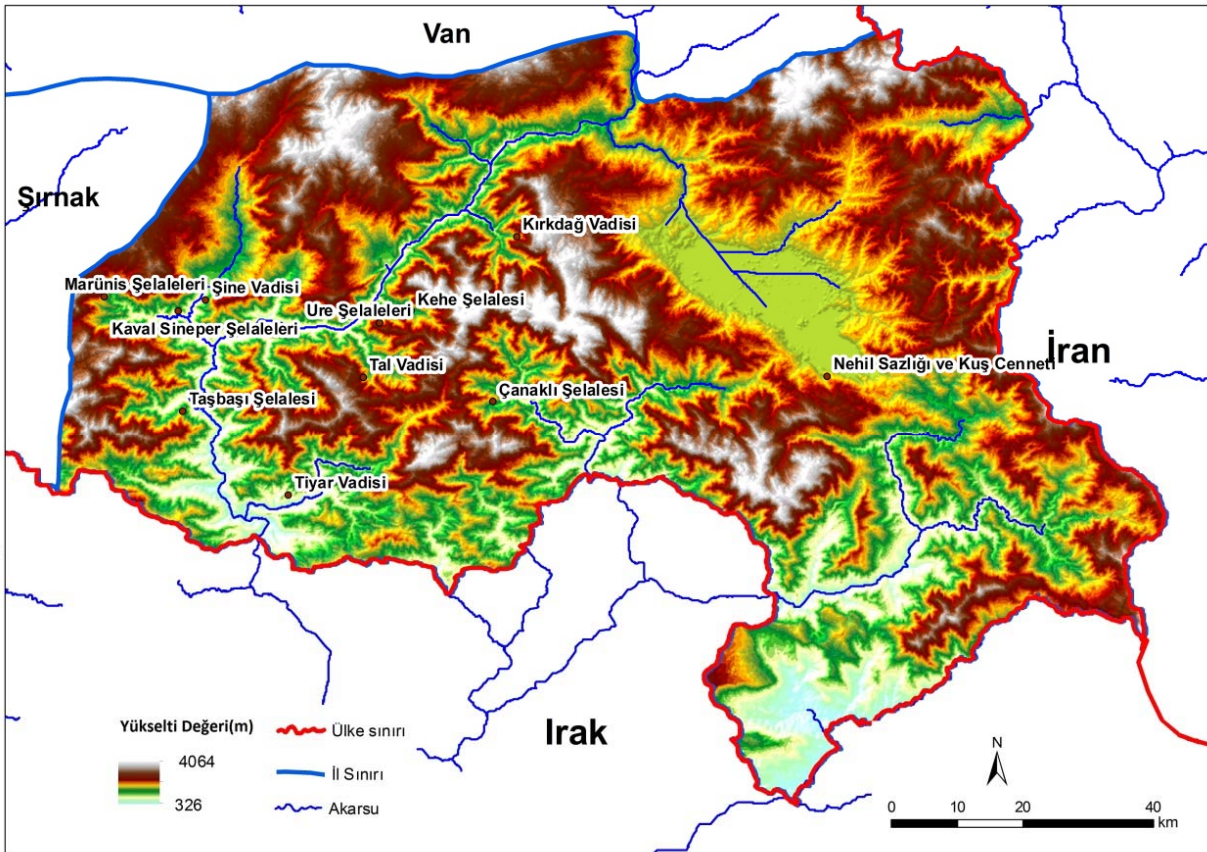
Hakkâri’deki akarsular içerisinde en bilinen ve turistik açıdan en yüksek potansiyele sahip olan Hakkâri içerisindeki uzunluğu 100 km. civarındaki Zap Suyu’dur (**Şekil 7**). Zap Suyu’na paralel uzanan karayolu sayesinde ulaşım kolaylığı bu akarsuyu turizm açısından cazip kılan bir diğer önemli özelliktir. Su sporları ve rekreasyon faaliyetleri için bu akarsuyu tercih edenler ulaşım avantajı

ile birlikte nehir kenarında dinlenme, alışveriş ve kamping alanlarının tesis edilmesi durumunda bölge için yerli ve yabancı ziyaretçiler açısından önemli bir cazibe merkezi haline gelebilecektir. Aynı zamanda turistik açıdan geliştirilip, düzenlenecek vadi boyunca; ağaçlandırma çalışmaları, piknik alanları tesisi ve bölgenin hala bakirliğini muhafaza eden yerlerinde koruma alanlarının tespit edilip gerekli önlemlerin alınması gibi hususlar hem tabii hem de beşeri açıdan Zap Suyu ve vadisi açısından büyük yarar sağlayacaktır. Bu açıdan Zap Suyu Havzası'nın turizm planlaması yapılırken bu gibi ayrıntıların üzerinde hassasiyetle durulması gerekmektedir. Bunun için öncelikle Zap Suyu için kapsamlı bir havza planlamasına ihtiyaç vardır.

Yörede akarsular dışında su kaynaklarına dayalı bir diğer turistik değer ise şifalı sular ve ılıcalardır. Bunlara örnek olarak Yüksekova'daki Zerene (Zereni) Iıcası ve Sarılık Suyu verilebilir. Zerene Iıcası, Zap Suyu'nun yukarı kollarından Karasu'nun yanında yer almakta olup sıcaklığı 55°C civarındadır. Romatizmal rahatsızlıklara ve eklem

ağrılarına iyi geldiği ifade edilen termal kaynak herhangi bir tesis bulunmadığından daha ziyade günübirlikçilerin istifa ettiği bir rekreasyon sahası özelliğindedir. Sarılık Suyu ise isminden de anlaşılacağı üzere suyun kendisinin ve içerisindeki balıkların sarılık hastalığına iyi geldiği ifade edilmekte olup, söz konusu bu şifalı su Yüksekova'nın Altınoluk Köyü'nde yer almaktadır.

Yörede su kaynaklarına dayalı turizm ve rekreasyon alanı olarak değerlendirilebilecek bir diğer doğal güzellik ise şelaleler ve göllerdir. Şelaleler sağladığı görşellik, çevrelerinin günübirlikçiler ve kampçılar başta olmak üzere sporcular tarafından tercih edilen gözde yerler olması buraları da birer cazibe merkezi haline getirmiştir. Bunlardan özellikle Merkez'deki Marunis Şelalesi başta olmak üzere Çanaklı, Kehe, Ure, Kaval Sineber ile Çukurca'daki Taşbaşı Şelalesi, Hakkâri'nin gözde mesire alanlarındandır. Buzul gölleri ise özellikle ilkbahar ve yazın çevresiyle birlikte bozulmamış doğasıyla gözde rekreasyon alanlarındandır. Bay, Sat ve Gelyano gölleri bunlara en güzel örneklerdir.

Şekil 7: Hakkâri'de turizm açısından değerlendirilebilecek su kaynaklarının dağılımı.
Figure 7. Distribution of water resources to be evaluated in terms of tourism in Hakkâri.

3.1.5. Turizme Konu Olabilecek Diğer Doğal Değerler

Hakkâri çeşitlilik arz eden coğrafi şartları ile doğa turizmi açısından pek çok alternatif sunabilecek bir ilimizdir. Özellikle son yıllarda meraklısı artan buzul tırmanışları buna diğer bir örnektir. Söz konusu faaliyet sadece dağların buzlu yamaçlarında değil kışın donan şelalelerde de gerçekleştirilebilmektedir. Ayrıca son yıllarda popüleritesi ciddi anlamda artan mağara turizmi kapsamında (Özellikle de içerisinde prehistorik kalıntılar barındıranlar) yöre turizminde değerlendirilebilecek bir diğer alternatiftir. Burada üzerinde durulması gereken önemli bir nokta da “Tüm çekiciliklerin ve cazibe merkezlerinin turizme kazandırılması uygun mudur?” sorusudur. Hakkâri sanayileşmemiş, yoğun bir zirai faaliyet söz konusu olmadığından toprakları kimyasallarla (Pestisitler, insektisitler gibi) fazlaca kirlenmemiş, aşırı nüfus baskısı olmadığından beşeri faaliyetlerle ciddi anlamda kirlilik ve betonlaşmaya maruz kalmamış bir ilimiz olarak yer yer bakir bir tabiata sahiptir. Bu açıdan Hakkâri’de Doğa Koruma Alanı veya Milli Park statüsüne alınacak ve/veya alınması gereken yerler dikkatlice tespit edilmeli ve öncelikle turizme kazandırılması kaygısıyla değil yörenin tabiiyetinin korunması amacıyla hareket edilmelidir. Trişin Yaylası, Cennet – Cehennem Vadisi, Cilo Dağları ve Buzul Gölleri ilk etapta koruma altına alınması gereken özel alanlardır.

3.2. Kültür Turizmi ve Değerler

Hakkâri kültür turizmi konusunda ne yazık ki doğa turizmi kadar şanslı değildir. Her ne kadar köklü bir geçmişe sahip olsa da yerleşik hayata dair emarelerin azlığı bugün de şehrin gelişiminde büyük engel teşkil eden çetin coğrafi şartlardan ötürü oldukça az ve dağınıktır. Bölgedeki güvenlik tehlikesinden ötürü çoğu kültür varlığı (Örneğin Kelat Sarayı, kale ve kiliseler gibi) ihmal edilmiş ve günümüzde birer yıkıntı hatta taş yığını haline gelmiştir. Tüm bu olumsuzluklara rağmen Hakkâri, kültür turizmi açısından turizmdeki yeni alternatiflere (Festival turizmi, Gastro-Turizm gibi) kaynaklık edebilecek özelliktedir.

3.2.1. Tarihi Yerler

Köklü bir geçmişe sahip olmasına rağmen Hakkâri’nin pek çok fiziksel (Ulaşım gücü, çetin coğrafi şartları gibi) ve beşeri problemlerinden ötürü sahip olduğu kültür mirası etkin bir şekilde değerlendirilememiştir. Kültür turizmi kapsamında değerlendirilebilecek mekanlar, 2017 yılına gelindiğinde dahi çok büyük bir kısmı ulaşım açısından ciddi sıkıntıların yaşandığı, pek çoğu virane haline gelmiş aynı zamanda tarihi ve arkeolojik çalışmaların eksikliğinden fazlaca malumatın söz konusu olmadığı yapılarıdır. Hakkâri’de tespit edilen ve kültür turizmine konu olabilecek toplam 68 tarihi mekandan

sadece 22 tanesi tescillenmiştir (Top, 2007: 224). Söz konusu bu değerlerin Hakkâri’deki dağılımına bakıldığında 30’u Merkez’de, 24’ü Çukurca’da, 9’u Yüksekova’da ve 5’i de Şemdinli’de yer almaktadır.

Hakkâri’de kültür turizmi kapsamında değerlendirilebilecek belli başlı yapılara örnek olarak **Tablo 2’de** sıralananların büyük bir kısmı ihmal ve talanlardan ötürü adeta yitirilme noktasına gelinmiştir. Elbette söz konusu bu olumsuz tablo sadece turizm için değil en önemlisi bilim camiası açısından büyük bir kayıptır. Bahsi geçen bu mekanlardan en iyi durumda olan ve önümüzdeki yıllarda bir müze haline getirilmesi tasarlanan Meydan Medresesi, Hakkari için hem tarihi hem de turistik açıdan büyük önem taşımaktadır. Halihazırda Hakkari’de herhangi bir müzenin bulunmuyor oluşu Meydan Medresesi’nin bir müzeye çevrilmesi hususunu adeta zorunlu kılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu yapının bu kapsamda istifadesinde orijinal dokusunun olabildiğince muhafazası büyük önem arz etmektedir. Ayrıca yapının Hakkâri’nin ortak hafızası için önemine binaen folklorik değerler açısından da değerlendirilebilir olması vurgulanabilir. Bu kapsamda yapının bir bölümünün dünyaca tanınır hale gelen Hakkâri Kilimleri için düzenlenmesi (Temsili olarak kilimler dokunabilir ve satışı yapılabilir, eski kilimlerden örnekler sergilenebilir), yöresel yemeklerin ziyaretçilere ikram edilebilmesi için çevrede uygun bir alan tahsis edilmesi, geleneksel kıyafetlerin ve halkoyunlarının tanıtılıp sergilendiği bir bölümün oluşturulması yapıyı salt bir müze yeknesaklığından çıkartıp bir tarih, kültür ve sanat merkezi haline getirecektir. Böylelikle Meydan Medresesi çatısı altında Hakkâri’de bir zaruret halini alan çok yönlü bir kültür merkezi ya da etnografya müzesi yöreye kazandırılması olabilecektir.

Meydan Medresesi dışında **Tablo 2’de** belirtilen diğer yapıların tek bir gün içerisinde gezilmesi mümkün olmamakla beraber bunların tümü turistik açıdan halihazırda birer cazibe merkezi niteliğinde değildir. Bunların Hakkâri genelindeki dağınıklığı ayrıca çoğunun ciddi anlamda restorasyona ve bilimsel araştırmalara konu olması gerektiği gibi hususlar dikkate alındığında kısa vadede turizm açısından istifadelerinden bahsetmek mümkün değildir. Öte yandan bilimsel ve iktisadi altyapı çalışmaları ile tabloda belirtilen saray, kale ve diğer buluntuların yanında Yüksekova ve Merkez’deki *Koç Heykelleri*, Büyük Çiftlik Kent Kalıntıları (*Hırvata* veya *Hırvata Muşşır* olarak da bilinen) gibi yapıların yanında daha keşfedilmeyi bekleyen pek çok tarihi ve kültürel değer turizm kapsamında değerlendirilebilecek eserlerdir. Bir başka örnek olarak kaya resimlerini ele alacak olursak Berçelan (Dohalan)’daki ve Gevaruk Vadisindeki bu resimler; dağ keçileri başta olmak üzere çeşitli figürlerin işlendiği ve günümüzden 9000 ila 4000 yıl öncesine

tarihlenen son derece önemli kalıntılardır (Belli, 2007: 9). Günümüzde toplam 1179 kaya resmi tespit edilebilmiştir (Anonim, 2013b: 114). Bunlar hem bilim camiası açısından

hem de yöre turizmi açısından öne çıkartılması gereken değerlerimizdendir.

Tablo 2: Hakkâri’de tarihi açıdan önem arz eden belli başlı mekan ve buluntular.

Table 2: Major places and findings from historical perspective in Hakkâri.

Tarihi Değerler	Lokalite	Açıklama
<i>Meydan Medresesi</i>	Merkez	Kitabesinden 1700-1701’de yapıldığı anlaşılan Meydan Medresesi’nin, Hakkâri’de bulunan tarihi eserlerin sergileneceği bir müze haline getirilmesi hedeflenmektedir.
<i>Kelat Sarayı</i>	Şemdinli	Büyük ölçüde yıkılmış durumdadır, yapının sadece bir kısmı ayakta kalabilmiştir. Tam olarak ne zaman yapıldığı bilinmemektedir.
<i>Kayme Sarayı</i>	Şemdinli	Büyük ölçüde yıkılmış olan sarayın restorasyonu için mücadele verilmektedir. Kitabesinden anlaşıldığı üzere 1900’lerin başında yapılmıştır.
<i>Hakkâri/Çölemerik Kalesi</i>	Merkez	Hakkâri’nin en az bilgiye sahip olunan kalıntılarında birisi olup, günümüze kaleye ait çok az emare ulaşabilmiştir.
<i>Çay Kalesi</i>	Merkez	Yapım tarihi ve mimarisi ile ilgili kesin bilgilerin bulunmadığı kale büyük ölçüde tahrip olsa da kalıntıları görülebilmektedir.
<i>Hakkâri Stelleri</i>	Hakkâri Merkez (Van)	1998’de Merkez’de 13 tane stel bulunmuş ve bilim camiasında büyük heyecan yaratmıştır. Hakkâri tarihi hakkında önemli ölçüde fikir veren bu stel/dikili taşlar ilde uygun bir yer olmadığından Van’da sergilenmektedir.
<i>Dirheler/Dev Evleri</i>	Yüksekova	Özellikle Tırşın Yaylası’nda rastlanılan bu yapılar yöre folklorunda da özel bir yere sahip olup özellikle macera turizmi meraklıları ve gezginlerin ilgisini çekmektedir.
<i>Kaya Resimleri</i>	Merkez/ Yüksekova	Çeşitli geometrik figürlerle özellikle de dağ keçisi başta olmak üzere çeşitli hayvan ve insan motiflerinin yer aldığı kaya resimleri hem bilim camiasından hem de gezginler açısından önemli cazibe merkezlerindedir.
<i>Taş Köprü</i>	Şemdinli	Şemdinli’nin sembolü olan tek gözlü köprü, Bosna-Hersek’teki ünlü Mostar Köprüsü’ne benzetilmektedir. 1990’da tescillenmiş, 2002’de de restorasyon geçirmiştir.

3.2.2. İnanç Turizmi

Türkiye genel olarak inanç turizmi açısından çok büyük bir potansiyeli barındırmaktadır. Türkiye’de Paleolitik’ten Helenistik Dönem’e; Zerdüştlük inancından Musevilik’e değin çok geniş bir zaman dilimine ve de farklı inançlara ait kalıntılar ve mekanlar bulunmaktadır. Bu durum kültür turizminin bir kolu olan ve son yıllarda hızlı bir gelişim içerisinde olan (Özellikle restorasyon ve arkeolojik çalışmaların da desteği ile) inanç turizmi açısından önem arz etmekle beraber aynı zamanda ilgili sahalarda bilimsel ve kültürel faaliyetler açısından da hareketlilik yaratmaktadır. Bu açıdan inanç turizmi salt bir turistik (iktisadi) faaliyet olarak düşünülmemelidir. Söz konusu bu faaliyet ile elde edilecek gelir pek çoğu birer tarihi belge niteliğindeki eserin korunmasında ve gelecek nesillere aktarılmasına, çevrelerindeki arkeolojik çalışmalara ödenek ve sponsor sağlanmasına kaynaklık edebilecek özelliktedir. Ayrıca inanç turizmi farklı toplum ve kültürlerin kaynaşmasında oldukça önemli bir yere sahip olduğu gibi Tarih, Coğrafya, İlahiyat ve Arkeoloji gibi çoğu

disipline kaynaklık teşkil edecek mekan ve malzemelerin incelenmesine, dikkat çekilmesine katkı sağlamaktadır.

İnanç turizminin belirtilen bu özelliklerinin Hakkâri turizm planlamasında göz önüne alınması gerekmektedir. Bununla birlikte **Tablo 3**’te de belirtilen toplam 37 yerin tümü halihazırda inanç turizmi veya kültür turizmi kapsamında değerlendirilebilecek nitelikte değildir. Zira turistik çekiciliği olan, başka bir ifadeyle turizme konu olabilecek yerler belli başlı birtakım şartları haiz olmalıdır ki, ulaşım kolaylığı ve hizmet sektörünün gelişmişliği (Dinlenme ve alışveriş yerleri, rehberlik hizmeti, tanıtıcı pano, broşür ve diğer görsellerin sağlanması gibi) en önemli noktalar. Oysaki Hakkâri’de inanç turizmine konu olabilecek sahaların pek çoğu bu hizmetlerden yoksun olmakla birlikte, çoğu virane görünümünde ve ulaşım olanaklarının oldukça zor olduğu yerlerde (Özellikle Nasturi kiliseleri) bulunmaktadır.

Yörenin inanç turizmi kapsamında **Tablo 3**’te yer verilen mezarlıklar salt inanç açısından değil tarihi ve arkeolojik

açından da büyük önem taşımaktadır. Mezar taşlarının Hakkâri tarihi açısından birer tarihi vesika niteliğinde olması, kullanılan motifler ve mezarlıkta yer alan Hakkâri toplum hayatının ileri gelenleri nedeniyle söz konusu

sahalar ayrıca öneme sahiptir. Bu kapsamda Kızıl Kümbet Mezarlığı (Merkez) 1999'da I. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak tescillenmiştir.

Tablo 3: Hakkâri'de inanç turizmine konu olabilecek yapılar ve buldukları yer.
Table 3: Constructions and their locations that may be the subject of religious tourism in Hakkâri.

Yapılar	Adı	Yeri
Camiiler	Şeyhali Camii	Üzümcü Köyü / Merkez
	Emir Şaban Camii	Çukurca
	Süleyman Peygamber Camii	Kayalık Köyü / Çukurca
	Hızır Peygamber Camii	Kazan Köyü / Çukurca
Kilise	Koçhanis (Konak) Kilisesi	Konak Köyü / Merkez
	Helil Kilisesi	Helil Mevkii / Merkez
	Kırıkdağ Mar Salita Manastırı	Kırıkdağ Köyü / Merkez
	Kırıkdağ Gelezo Kilisesi	Gelezo Mevkii
	Oğul – Mar Abdişo Manastırı	Oğul Vadisi / Merkez
	Oğul Bag (Göze) Kilisesi	Göze Mezrası / Merkez
	Oğul – Azizan Kilisesi	Azizan Mevkii
	Derav Kilisesi	Derav Mevkii / Merkez
	Ceylanlı (Valto) Sirte Kilisesi	Ceylanlı / Merkez
	Ceylanlı (Valto) Dehiye Kilisesi	Ceylanlı / Merkez
ve	Çukurca Köprülü Kilisesi	Köprülü / Çukurca
	Çeltik (Thoube) Mar Salita Kilisesi	Kayalık Köyü / Çukurca
	Bey Kilisesi	Bey Mah. / Çukurca
	Beruji (Bereju) Kilisesi	Cevizli Köyü / Çukurca
	Miskin Kilisesi	Cevizli Köyü / Çukurca
	Gissa (Yaprak) Beşerik Kilisesi	Kazan Köyü / Çukurca
	Kara Kilise (Dera Reş)	Yayla Mah. / Şemdinli
	Beri (Taş) Kilisesi	Yeşildere Köyü / Yüksekova
	Kerpil Kilisesi	Köprücük Köyü / Yüksekova
	Orişe Kilisesi	Dereiçi Köyü / Yüksekova
Manastırlar	Şavita Kilisesi	Kolbaşı Köyü / Yüksekova
	Kızıl Kümbet Zaviyesi	Güleş Baba Mah.
	Güleş Baba Türbesi	Biçer Mah. / Merkez
	Şeyh Ali Türbesi	Üzümcü Köyü / Merkez
	Şeyh Nazır Türbesi	Durankaya Beldesi / Merkez
	Şeyh Musa Türbesi	Işık Köyü / Merkez
	Şeyh İsmail Türbesi	Narlı Köyü / Çukurca
	Pirment Türbesi	Cevizli Köyü / Çukurca
	Seyyit Abdullah Türbesi	Bağlar Köyü / Şemdinli
	Türbe	Melik Esed Mezarlığı
Kızıl Kümbet Mezarlığı		Güleş Baba Mah. / Merkez
Kale Altı Mezarlığı		Biçer Mah. / Merkez
Seyyit Taha-i Hakkâri Mezarı		Bağlar Köyü / Şemdinli
Zaviyeler		
Mezarlıklar		

3.2.3. Gastro-Turizm ve Festivaller

Özel ilgi turizmi kapsamındaki gastro-turizm, son yıllarda dünya çapında hızlı bir gelişim sergilemiş ve konuyla ilgili uzmanların (Gastronomların) ve yöresel yiyecek-ıçeceklerle ilgi duyanların rağbet ettiği alternatif bir turizm faaliyeti olarak karşımıza çıkmıştır.

Gastro-turizmin odağını oluşturan mutfak kültürünü incelediğimizde Hakkâri yemeklerini şekillendiren temel faktörün de coğrafi şartlar olduğu açıkça görülmektedir. Aynı zamanda yöre göç almadığı için geleneksel Hakkâri mutfağı fazlaca deformasyona uğramamış olup çeşitliliğini de aşiretler arasındaki uygulama farklılıkları sayesinde kazanmıştır. Hakkâri’de ekseriya tarla tarımı ve bahçeciliğin coğrafi şartlara bağlı olarak gelişmemesinden ötürü hayvancılığın öne çıkmasına paralel biçimde yöresel yemeklerde et başlıca eleman olarak ortaya çıkmıştır. Yöresel bitkiler (Maydanozgillerden Siyabo gibi) ve yöre kültüründe geniş yer tutan zirai ürünler (Ceviz gibi) de yöresel yemeklerde yer edinen ve Hakkâri mutfağını özgün kılan temel elemanlardır. Hakkâri mutfağından gastro-turizme konu olabilecek birkaç örnek vermek gerekirse kenger veya yöresel bir ot olan mende ile yapılan Otlı buğday çorbası (Dewin), Ekşili çorba (Tırşik), Alo otu yemeği (alo veya yarsıl otuyla yapılır), Kiris (Ceviz ile yapılan etli bir yemek), Doleme (Balkabağı ile yapılan etli bir yemek), Hakkâri sarması, Keledoş (Şekerpancarı ile yapılan etli bir yemek), Doğaba ve Gulul sayılabilir. Elbette köklü bir geçmişe sahip olan Hakkâri’nin tüm mutfak zenginliği bunlarla sınırlanmaz. Bu kapsamda başlı başına bir gastro-turizm çalışmasıyla Hakkâri’nin Mutfak Coğrafyası araştırılarak bu alandaki potansiyeli daha net ortaya konulabilir.

Son yılların hızla gelişen turizm etkinliklerinden birisi de festival ve şenliklere dayalı turizm faaliyetleridir. Yurtiçi ve yurtdışından pek çok ziyaretçiyi yılın belli bir döneminde çeşitli cazibe unsurlarıyla bir araya getiren bu etkinlikler kapsamında Türkiye’de de dikkat çekici gelişmeler yaşanmaktadır. Hakkâri’de ise bu kapsamda az sayıda etkinlik olmakla birlikte çevre illerden vatandaşların ve yöre halkının bir araya gelerek hem geleneklerini yaşattıkları hem de bir kaynaşma ortamı sağlamasından ötürü söz konusu bu etkinliklerin turizm dışında da göz önüne alınması gerekmektedir. Hakkâri’de bu alternatif turizm faaliyetine yönelik olarak Temmuz ayında Berçelan Yaylası’ndaki Bahar Şenlikleri, Kuzu/Koyun Kırpma Şenlikleri (30 Ağustos) ile Kar Festivali (Mart’ın ilk haftası) örnek verilebilir.

3.2.4. Diğer Kültür Turizmi Etkinlikleri

Alternatif turizm faaliyetleri kapsamında son yıllarda da ülkemizde ciddi bir gelişimin görüldüğü kongre turizmi

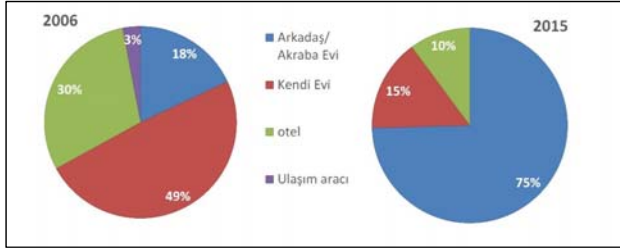
ilerleyen yıllarda Hakkâri içinde söz konusu olabilir. Nitekim Hakkâri Üniversitesi’nin kurulmasıyla ve de yöre ile ilgili bilimsel çalışmaların artmasıyla ilerleyen yıllarda Hakkâri’de de bu alanda bir gelişme beklenebilir. Öte yandan gerek birincil gerekse alternatif turizm faaliyetlerinde Hakkâri için temel belirleyici coğrafi şartlardır. Bu şartlara bağlı olarak altyapı çalışmaları (Konaklama tesisleri, ulaşım ağının geliştirilip iyileştirilmesi, kongre salonlarının tesisi gibi) ve huzur verici bir ortam sağlanabildiğinde turizm Hakkâri için temel bir iktisadi faaliyet olabilecektir.

4. HAKKÂRİ’DE TURİZM ALTYAPISI VE ZİYARETÇİ DURUMU

Hakkâri’de turizm henüz toplam iktisadi hayatta çok küçük bir paya sahip olmakla birlikte bu alandaki altyapı çalışmalarında da ciddi eksiklikler söz konusu olup, yöre için kapsamlı bir turizm planlaması da söz konusu değildir. Turizm altyapısı denildiğinde ise ilk akla gelen bu alanda hizmet veren konaklama tesisleridir. Ne yazık ki bu konuda Hakkâri çok zayıftır. Yöre turizminin temel belirleyicisi olan ve turistlerin her türlü beklentisine cevap verebilecek tarzda konaklama tesislerinin yetersizliği bu alandaki gelişimin önündeki temel sorunlardan biridir. Her ne kadar turizm işletmesi belgeli tesislerin oda ve yatak kapasitelerinde olumlu bir gelişme gözlenirse de ziyaretçilerin konaklama dışındaki beklentilerine (Sportif faaliyetler, turlar, kültürel tanıtım etkinlikleri, animasyonlar gibi) cevap veremeyecek tarzda oluşu ciddi bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. 1990’da sadece 60 yatak kapasiteli 1 tesis söz konusuyken 2000’de 2 tesisin yatak kapasitesi 135’e çıkmış, 2014’te de toplam 4 tesisin 316 yatak kapasitesi söz konusu olmuştur (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2015). Turizm yatırım belgeli tesislerle ilgili ise daha olumsuz bir tablo karşımıza çıkmakta ve 1990’da 112 oda ve 224 yatak olan kapasite 2007’ye gelindiğinde 46 odaya ve 94 yatağa gerilemiştir. 2008 – 2011 yılları arasında Hakkâri’de turizm yatırım belgeli tesis kayıtlara geçmemiş, 2012’de ise sadece 1 tane 58 odalı ve 106 yatak kapasiteli tesis söz konusu olmuştur. Her ne kadar 2014’te tesis sayısı 2’ye ve yatak kapasitesi de 190’a çıkmış olsa da çoğunlukla kamu görevlilerin kullandığı işletmeler olarak gerçek anlamda turistik tesis niteliği taşımayan konaklama alanlarıdır.

Konaklama tesislerin dağılım ve kapasitelerine bakıldığında Merkez’de 1 (3 yıldızlı), Yüksekova’da 2 (1 tanesi 3, diğeri 2 yıldızlı) tane olmak üzere Hakkâri’de toplam 3 tane Bakanlık belgeli otel bulunmaktadır. Belediye onaylı ise ilde toplam 5 otel bulunmakta olup bunların 4’ü Yüksekova (Toplam 91 oda ve 185 yatak kapasiteli)’da, 1’i de Şemdinli (12 oda ve 22 yatak

kapasiteli)'de yer almaktadır (Anonim, 2011: 95). Her ne kadar Hakkâri'ye gelen yerli ve yabancı ziyaretçi sayısına bakıldığında tesislerin ve kapasitelerinin yetersizliği söz konusu olsa da **Şekil 8**'de de görüldüğü üzere gelenlerin çok büyük bir kısmının kendinin veya yakınlarının evinde konaklaması bu noktada önemli bir konaklama sorununun yaşanmadığını göstermektedir. Buna karşılık yörede turizmin temel bir iktisadi faaliyet olarak ortaya çıkabilmesinde ihtiyaçlara cevap verebilecek tarzda tesislerin temin edilmesi gerektiğine dikkat çekilmesi gerekmektedir.

Şekil 8: 2006 ve 2015 yıllarında Hakkâri'ye gelen yerli ve yabancı ziyaretçilerin konaklama türüne göre dağılımı.

Figure 8: Distribution of local and foreign visitors by type of accommodation from Hakkâri in 2006 and 2015

Mevcut konaklama türleri göz önüne alındığında 2015 itibarıyla Hakkâri'ye gelen yerli ve yabancı ziyaretçilerin ekseriya arkadaş/akraba evlerini tercih ettikleri görülmektedir (Şekil 8). Toplam 3.669 kişiyle (% 48) bu ziyaretçiler ağırlıklı olarak gurbetçi vatandaşlarımızdan oluşmakta ve yıllık izinlerini geçirmek için memleketlerine gelmeleri halinde buradaki yakınlarının evlerini kullanan kişilerdir. Aynı yıl konaklama türlerine göre dağılımda % 37'lik payla (2.852 kişi) kendi evine gelenlerin tamamı Türk vatandaşlarıdır (TÜİK, 2015). Tam anlamıyla turist olarak nitelendirmediğimiz grubun ardından % 15'lik payıyla otellerde konaklayan grup yer almaktadır. Otelleri tercih edenler (Toplam 1.181 kişi) Hollanda, İtalya, ABD, İsviçre, Suriye ve diğer Ortadoğu ülkelerinden gelenleri kapsamaktadır. Bu değer Hakkâri'ye gelen ziyaretçi profili dahilinde gerçek anlamda turistik ziyaret amaçlı gelenlerin payını da yaklaşık olarak ortaya koymaktadır. Konaklama türündeki değişimi karşılaştırmak amacıyla 2006 ve 2015 yıllarına göre hazırlanan **Şekil 9**'da da açık bir şekilde görüldüğü üzere tüm alanlarda dikkat çekici bir değişim gözlenmektedir. Kendi evlerini kullananların ve otelleri tercih edenlerin sayısında ciddi bir gerileme görülürken yakınlarının evlerinde kalanlarda kayda değer bir artış söz konusu olmuştur.

Mevcut oda ve yatak kapasitelerine bakılarak ve bunların turizm potansiyeli de göz önüne alındığında Hakkâri turizmi için oldukça yetersiz olduğu belirtilebilir. Var olanların ise iyileştirilip geliştirilmesi, bu alandaki yeni

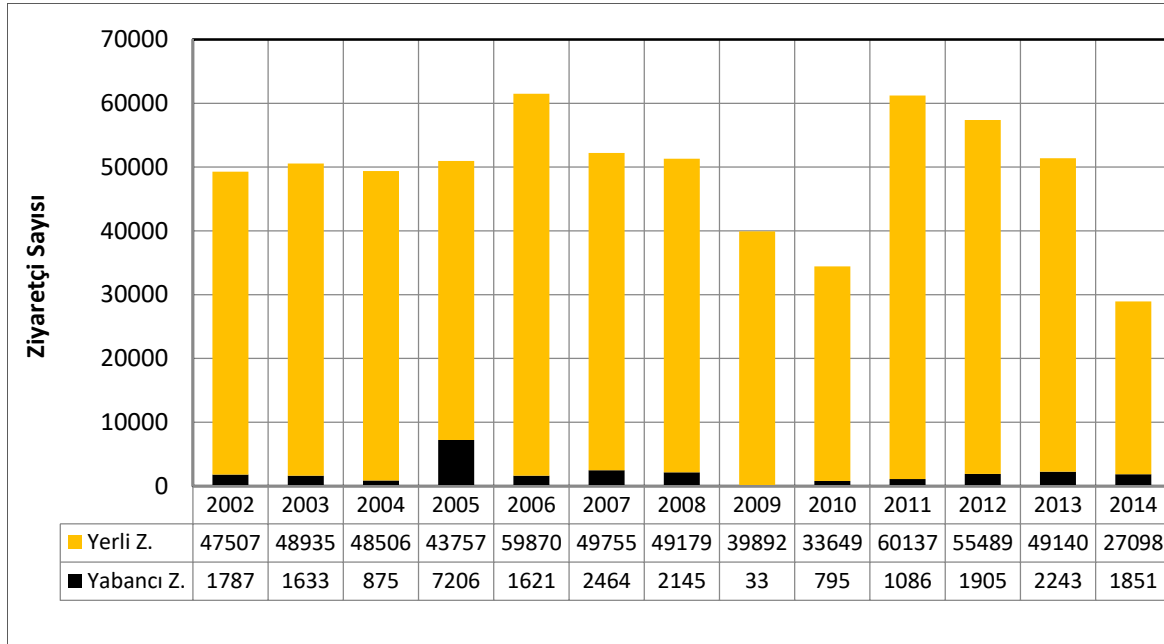
yatırımlara öncelik verilmesi gerekmektedir. Bu konuda başta Avrupa Birliği hibeleri olmak üzere kalkınmada öncelikli yörelere aktarılan fonlar, potansiyeli yüksek bir sektör olan Hakkâri turizmüne aktarılmalıdır. Bu noktada dikkat çekilmesi gereken noktalardan biri otellerin ekseriyetle yöreye atanan kamu personeli ve ailelerince tercih edildiği geçici meskenler şeklinde hizmet verdiğidir. Bu açıdan tesislerin doluluk oranları turist potansiyeli de göz önüne alındığında yanıltıcı bilgiler verebilmektedir.

Hakkâri'ye gelen yerli ve yabancı ziyaretçilerin son 13 yıllık değerini belirttiğimiz şekil 9'dan da anlaşıldığı üzere 2002 ve 2005 arasında belli bir istikrarı koruduğu, 2006'dan 2014 yılına değin ise dikkat çekici bir istikrarsızlık göze çarpmaktadır. Özellikle 2010 – 2011 ve 2013 – 2014 arası dönemde ziyaretçi sayısında çok ciddi değişimler söz konusu olmuştur. Daha öncede ifade edildiği gibi bu ziyaretçiler tam anlamıyla turist kategorisinde değerlendirilemeyeceği gibi bu kişiler bölgede yarattıkları ekonomik canlılık (Alış-veriş gibi) dışında herhangi bir turistik aktivitede bulunmamaktadırlar. 2011'e gelindiğinde özellikle yerli ziyaretçi sayısındaki dikkat çekici artışta ise söz konusu yılda yöreye ciddi anlamda kamu personeli ataması olmuş ve bu kişiler aileleri veya yakınları ile ilk zamanlar çeşitli konaklama tesislerinde ikamet ederek ziyaretçi kategorisinde değerlendirilmişlerdir. Elbette bu noktada verilerdeki dikkat çekici artış yanıltıcı fikirler verebilmektedir. Nitekim söz konusu konaklayan kişiler gerçek anlamda turist olarak değerlendirilemeyecektir. Hakkâri'nin gerçek turist kitlesini yabancı ziyaretçiler oluşturmakta, ilgili şekilden de anlaşılacağı üzere yıldan yıla ciddi değişimler yaşanmaktadır (**Şekil 9**). Örneğin 2005'te 7.206 kişiye ulaşan yabancı ziyaretçi sayısı son 10 yılda en yüksek seviyeye çıkmış olmakla beraber hemen ertesi yıl bu değer 1.621'e, 2009'da da 33'e kadar gerilemiştir. Son olarak 2014'e gelindiğinde ise yabancı ziyaretçi sayısı son iki yılın gerisinde kalmış, yerli ziyaretçi sayısı ise yaklaşık % 50 oranında gerilemiştir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2016). Bu da Hakkâri turizminin ne kadar değişken ve hassas bir dengede olduğunu göstermektedir.

Karayolunu kullanarak Hakkâri'nin komşu ülkelere açılan tek kapısı olan Esendere Sınır Kapısı'ndan giriş-çıkış yapan ziyaretçilerin 1990 – 2013 yılları arasındaki durumlarına bakıldığında **Şekil 10**'da görüldüğü üzere 1990'dan 2001 yılına kadar gerek giriş gerekse çıkış yapan ziyaretçi sayısı 40.000'i aşmamıştır. Özellikle yöredeki çatışmaların şiddetlendiği 1990'ların ilk yarısında oldukça düşük seviyelerde olan giriş – çıkış yapan sayısı 1993'te toplam 27.189 (8.572'si giriş yapan)'a kadar gerilemiştir (TÜİK, 2016). Genel olarak 2002 yılından itibaren ise giriş çıkış yapan ziyaretçi sayısında hızlı bir artış gözlenirse de gelişimin oldukça istikrarsız olduğu hatta 2004 – 2009

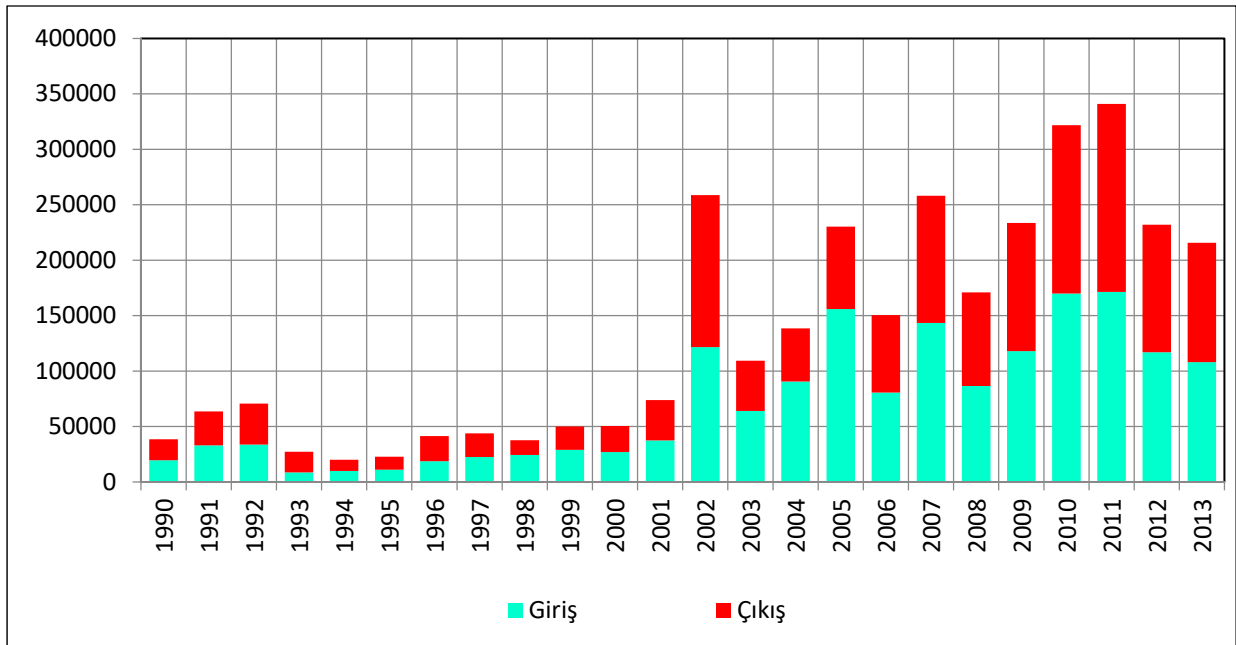
arasında bir yıl artış bir yıl azalma olduğu ilgili şekilde de net olarak görülmektedir. Bu durumda hem Hakkâri

içindeki hem de sınır ötesi yerlerdeki gelişmeler oldukça etkili olmaktadır.

Şekil 9: 2002 – 2014 Yılları Arasında Hakkâri’ye Gelen Yerli ve Yabancı Ziyaretçi Sayısı (Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2016)

Figure 9: The number of local and foreign visitors from Hakkâri between 2002 – 2014 years (Source: Ministry of Culture and Tourism, 2016).

Şekil 10: Yıllar itibariyle esendere sınır kapısından giriş-çıkış yapan yabancı ziyaretçi sayısı (Kaynak: TÜİK, 2016).

Figure 10: Number of foreign visitors entering and leaving Esendere Border Gate by years (Source: TÜİK, 2016).

Toplam giriş çıkışın en yüksek olduğu 2011 yılı itibarıyla Esendere sınır kapısından giriş yapan yabancı ziyaretçilerin milliyetlerine göre dağılımına bakıldığında ise toplam 61 ülkeden Hakkâri'ye giriş yapılmış olup Yeni Zelanda'dan Kanada'ya; Şili'den Türkmenistan'a kadar geniş bir ziyaretçi kitlesi söz konusu olmuştur. Bununla birlikte giriş yapan toplam 171.429 ziyaretçinin % 97.7'si (167.635 kişi) İran'da sırasıyla 1.865'i Suriye'de, 479'u Irak'ta, 458'i Azerbaycan'da, 186'sı Lübnan'da ve 111'i de Almanya'da ikamet etmekte olup ekseriyetle komşu ülkeden ziyaretçilerin karayoluyla Hakkâri'ye giriş yaptıkları anlaşılmaktadır (TÜİK, 2016). Söz konusu ziyaretçi kitlesinin büyük bir kısmı İran'dan Van'a transit geçiş ile akraba ve arkadaş ziyareti amaçlı olup en fazla ziyaretçinin geldiği Avrupa ülkesi olan Almanya'dan gelenler ise ekseriyetle gurbetçi vatandaşlarımızdır. Öte yandan macera turizmi meraklıları için dünyanın çok farklı yerlerinden gelen ziyaretçilerden de anlaşıldığı üzere Hakkâri gerekli altyapı ve tanıtım çalışmaları ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin önemli turistik sahalarından birisi olabilecek özelliktedir. Söz konusu bu giriş – çıkış istatistikleri sayesinde salt geçiş amaçlı bile olsa Hakkâri'nin kullanılması yöre ekonomisi için oldukça önemlidir. Gerekli dinlenme tesisleri ve sınır ticareti için altyapı olanaklarının da sağlanması ile Hakkâri'nin imajı ve çehresi hızla değişebilecek, tanınırlığına da önemli ölçüde etki edebilecektir.

Elbette turizm altyapısı salt konaklama tesislerinden ibaret değildir. Turizm rotalarının tespiti ve planlanması, ulaşım (Yol ve araç durumu) olanaklarının iyileştirilmesi gibi turizmi doğrudan ilgilendiren hususlar üzerinde de durulması gerekmektedir. Örneğin Hakkâri gibi kısa mesafelerde kayda değer irtifa farklarının olduğu sahalar için oldukça elverişli bir ulaştırma alternatifi olabilecek telesiyej, teleski ve teleferik gibi hatların tesisi, rehberlik ve turistik tur düzenleyebilmek adına acentelerin kurulması, spor turizmüne yönelik hizmet verebilecek işletmelerin özendirilmesi (Kamp, kayak ve paraşüt için gerekli malzemelerin satış ve kiralamasından sorumlu işletmeler) diğer altyapı çalışmaları içerisinde sayılabilir. Maalesef bu açıdan Hakkâri ciddi eksikliklerin söz konusu olduğu bir ilimizdir. Örneğin günümüzde rehberlik hizmeti, yöreyi bilen halk tarafından gönüllü olarak yapılmakla birlikte verilen bilgiler tatmin edicilikten uzak ekseriya rivayet bilgilerden ibarettir. Bu noktada sektöre yönelik kalifiye eleman ihtiyacı da göz önüne alınmalıdır. Hakkâri Üniversitesi'nde bu amaçla ilgili Fakülte veya Meslek Yüksek Okulu bünyesinde yöreyi iyi bilen ve tanıtılabilecek elemanların yetiştirilmesi konusuna eğilimesi uygun olacaktır. Bununla birlikte olumlu gelişmeler de söz konudur. Reşko Doğa Sporları Kültür Derneği'nin yörede özellikle alternatif turizm faaliyetleri noktasındaki

faaliyetleri desteklenmeli ve yöre için emsal teşkil etmelidir.

Foto 7: Cilo Dağları ve Sat Gölü çevresine Reşko Doğa Sporları Kültür Derneği tarafından düzenlenen kamp etkinliğinden bir görünüm

Photo 7: A View of camping Cilo Mountains and Sat Lake Around by the Reşko Nature Sports Cultural Association

5. SONUÇ ve TARTIŞMA

Türkiye'nin fazlaca gelişmemiş illerinden biri olan Hakkâri, turizm açısından barındırdığı yüksek potansiyeli sayesinde iktisadi açıdan dikkat çekici bir gelişmeye sahne olabilecek bir ilimizdir. Nitekim Hakkâri'nin fiziki coğrafya şartlarından ötürü sanayi ve tarım (Özellikle tarla tarımı) açısından belli bir seviyenin üstüne çıkamayacağı öngörülebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında yörenin kalkındırılmasında turizm çok daha büyük bir önem arz etmektedir. Son yıllarda artış gösteren ve çeşitlilik arz eden turizm özellikle de alternatif turizm faaliyetleri açısından ise, yöre daha da zengin bir konumdadır.

Hakkâri köklü geçmişi, çok çeşitli tabii şartları ve dikkat çekici kültürel değerleriyle bulunduğu bölgede bir turizm merkezi olabilecek potansiyeldedir. Bu durumda kendi potansiyelinin yanı sıra bulunduğu bölgedeki diğer çekiciliklere yakınlığı da (Van Gölü, Akçalı Travertenleri/Doğunun Pamukkalesi gibi) etkili olmaktadır. Başta doğal çekicilikler olmak üzere gerekli yatırımlarla (Restorasyon ve diğer altyapı çalışmaları gibi) kültür turizmi açısından da ilde kayda değer cazibe merkezleri de bulunmaktadır. Bununla beraber ilin turizm açısından planlanmasında doğal çekiciliklerin öncelikle öne çıkartılarak tanıtımının yapılması Hakkâri turizminin adım adım gelişiminde çok daha etkili olabilecektir. Bu kapsamda ilin "Ortadoğu'nun İsviçre'si" sloganıyla yılın büyük bir kısmını kurak geçiren ve çoğunlukla çöllük sahalarda bulunan Ortadoğu için bir cazibe merkezi haline getirilmesi planlı bir yatırımla mümkün olabilecektir.

Ayrıca dünya genelinde tatillerini doğal ortamda geçirmek isteyen turist, özellikle de macera turizmi meraklıları sayısındaki artış da göz önüne alındığında, Hakkâri bu açıdan önemli ve de özel bir cazibe merkezi olabilecek konumdadır.

Yapılan gözlemler ve mülakatlar neticesinde Hakkâri turizminin önündeki en büyük engelin kamuoyundaki olumsuz Hakkâri algısı olduğu anlaşılmaktadır. Yörenin kamuoyundaki bu imajı turizm için tüm olanaklara sahip olursa dahi burayı bir cazibe merkezi olmaktan alıkoyabilecektir. Bu durum sadece potansiyel turist kitlesini değil yörenin kalkınmasında rol oynayacak yatırımcıları ve bilim insanlarını da ittiğinden/caydırdığından Hakkâri gelişimini ciddi anlamda sekteye uğratmakta hatta engellemektedir. Zaten coğrafi şartlar ve sınır vilayeti olması sebebiyle gelişmesi güç olan il için bu durum ciddi bir olumsuzluk arz etmektedir.

Uygun şartlar sağlandığı takdirde turizmden iyi bir kazanç ve buna bağlı olarak kalkınmasında da dikkat çekici bir gelişmenin yaşanabileceği Hakkâri’de, bahsi geçen olumsuz imaj dışında alt-üstyapı ile tanıtımdaki noksanlıklarda diğer bir sorunu teşkil etmektedir. Alt ve üstyapı sorunları arasında konaklama tesislerindeki nitel ve nicel eksiklikler ilk sırada yer almaktadır. Bu durum için turistik ihtiyaçlara cevap verebilecek tarzda gerekli tesislerin inşasına öncelik verilmelidir. Örneğin kış turizmi için uygun donanıma sahip tesisler yanında kırsal turizme mekan olabilecek geleneksel yapılar ve göçebe çadırları (kara çadırlar) otantik dokusunu koruyan meskenlerin restorasyonu ile butik oteller şeklinde hizmete sokulması gibi. Bu tip yapıları destekleyen diğer alt ve üstyapı tesislerinin ise çalışmaları yöre turizmi için büyük önem arz etmektedir. Bunlara örnek olarak telesiyej, teleski, teleferik hatlarının tesisi, karayolu başta olmak üzere diğer ulaşım ağlarının iyileştirilmesi (İnşaatı 2015’te tamamlanıp hizmete açılan Hakkâri Yüksekova Selahaddin Eyyubi Havalimanı gibi), turistik rotaların belirlenmesi, elektrik, internet gibi enerji ve iletişim nakil hatlarının tespit ve tedariki gibi. Yörenin gözde bir turizm cazibe merkezi olabilmesi için bahsi geçen ve sayısı artırılabilir (Eğlence ve spor tesisleri, sinema ve tiyatro salonları, müze, kongre ve sergi salonları gibi) turizme yönelik tesislerin planlanıp hizmete sokulması gerekmektedir. Bunların dışında söz konusu tesisler sağlansa dahi turizm için en önemli unsurlardan biri olan etkili tanıtım çalışmalarına özenle eğilinmesi gerekmektedir. Yörenin az bilinen ya da henüz toplumun geneli tarafından bilinmeyen değerlerinin tanıtılıp aynı zamanda korunması ancak bu şekilde temin edilebilir.

Turizmin yöre için taşıdığı önemden hareketle yapılması gereken turizm planlaması ancak multidisipliner bir çalışmayla sağlıklı bir şekilde ortaya konabilir. Öte yandan

yöre turizm planlamasının da acilen tamamlanması gerekmektedir. Bu planlama salt turizmin gelişmesi ve iktisadi kaygılar için değil bölgenin beşeri ve tabii değerlerine dikkat çekerek söz konusu değerlerin korunmasını da göz önüne alacak şekilde gerçekleştirilmelidir. Bu kapsamda da 2013 yılında hazırlanan “Hakkâri İli Doğa Turizmi Master Planı” önemli bir eksikliği gidermede kayda değer bir adımdır. Bununla birlikte her ne kadar yerel ölçekte birtakım planlamalar yapılıyor olsa da bir sahanın turistik cazibe merkezi olarak değerlendirilebilirliğinde yakın çevresindeki şartlar da büyük önem taşımaktadır. Bu kapsamda Hakkâri turizmi planlanırken Van başta olmak üzere çevre yerleşmeler, İran ve Irak’taki gelişmeler göz ardı edilemez. Bölgede istikrarın ve güvenin temini sağlanmadıkça, gerek ulusal gerekse uluslararası bölgesel kalkınmada işbirliği sağlanması adına işbirliği yapılmadıkça yerel birtakım uygulamalar ancak kısa vadede yarar sağlayabilecektir. Oysaki sürdürülebilir bir kalkınma için uzun vadeli planlamalara ihtiyaç vardır ki bu da ancak geniş bir perspektifle sahanın ele alınıp düzenlenmesiyle mümkün olabilecektir.

Son olarak Hakkâri’nin kısa mesafelerde büyük çeşitlilik arz eden coğrafi özelliklerinin Doğa Eğitimi (Özellikle Ekoloji Temelli Doğa Eğitimleri gibi) vesilesiyle hem bilimsel hem de kültürel açıdan bir farkındalık yaratmada istifade edilebileceği dikkate alınmalıdır.

TEŞEKKÜR

Hakkâri’nin turizm potansiyelini ortaya koymak adına yapmış olduğumuz çalışma kapsamında 2011 ve 2013 yıllarında yöreye gerçekleştirdiğimiz teknik gezilerimizde ellerinden gelen tüm imkanları seferber eden değerli meslektaşım Sayın Burak YILDIZ’a ve değerli eşi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni Sayın Birten YILDIZ’a teşekkürü bir borç bilirim.

KAYNAKÇA

- Ahipaşaoğlu, S., Çeltek, E., (2006). Sürdürülebilir Kırsal Turizm,(Ed. Prof. Dr. İrfan ARIKAN), Gazi Kitabevi, Ankara.
- Akova, İ., (1995). “Akarsu Turizmi”, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı: 30, s. 393 – 407, İstanbul.
- Akova, İ., (1998). “Türkiye’de Turizm Sektörünün Olanakları ve Ekonomik Fonksiyonları”, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, Sayı: 6, s. 59 – 92, İstanbul.
- Akova, İ., (2000). “Alternatif Turizm Olanaklarımız”, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, Sayı: 8, s. 71 – 84, İstanbul.
- Akova, İ., (2013). “Sürdürülebilir Turizm”, Prof. Dr. Süha GÖNEY’e Armağan (Ed. Mehmet BAYARTAN), İstanbul Üniversitesi Yayın No: 5150, s. 107 – 136, İstanbul.

Alaeddinoğlu, F., (2004). "Van İlinde Turizm Altyapı Olanakları ve Turizmi Destekleme Düzeyi", Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst. Dergisi, Sayı: 7, s. 179 – 211, Van.

Alaeddinoğlu, F., (2011). Hakkâri İlinde Turizm, Hakkâri, T.C. Hakkâri Valiliği Yayın No: 6, (Ed. Mehmet TOP), s. 139 – 156, Ankara.

Anonim, (1974). 1973 İl Yılı, Cumhuriyetin 50. Yılında Hakkâri, Pere Basımevi, İstanbul.

Anonim, (2002). Türkiye'nin Turizm Değerleri, T.C. Turizm Bakanlığı Tanıtma Genel Müdürlüğü, s. 1161 – 1181, Ankara.

Anonim, (2011). Hakkâri İli Çevre Durum Raporu-2011, Hakkâri İl Çevre ve Şehircilik Müdürlüğü, http://www.csb.gov.tr/db/ced/editor/dosya/hakkari_icdr2011.pdf, (Son Erişim: 12.10.2016), Hakkâri.

Anonim, (2013a). <http://www.hakkarikultur.gov.tr/ana-sayfa/1-33562/20130519.html>, (Son Erişim: 12.10.2016).

Anonim, (2013b). "Hakkâri İli Doğa Turizmi Master Planı 2013 – 2023", Orman ve Su İşleri Bakanlığı 14. Bölge Müdürlüğü, s. 122, Ankara.

Atalay, İ., Mortan, K., (2006). Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası, İnkılâp Kitabevi, s. 620, İstanbul.

Battal, Ö., (2010). Hakkâri İlinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1950 – 2010), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 198, Ankara.

Belli, G. S., Belli, O., (2007). Hakkâri Bölgesi'nin Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri, III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 06 – 08 Haziran 2007, s. 552-571, Hakkâri.

DAKA, (2013). Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı, <http://www.investinhakkari.org.tr/index.php>, (Son Erişim: 12.10.2016).

Doğaner, S., (1996). "Türkiye Turizm Ulaştırması", Coğrafya Araştırmaları, Sayı: 4, s. 19 – 48, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara.

Doğaner, S., (2001). Türkiye Turizm Coğrafyası, Çantay Kitabevi, İstanbul.

Doğaner, S., (2009). "Din ve Turizm: Türkiye'de İnanç Turizmi, Türkiye'de Toplum Bilimlerinin Gelişimi II Anglo-Amerikan Etkisi", Sosyoloji Yılı: 18, s. 338-350, İstanbul.

Elmacı, S., Sever, R., (2006). "Doğal Bir Anıt: Akçalı Travertenleri (Van-Başkale)", Doğu Coğrafya Dergisi, Yıl: 11, Sayı: 15, s. 137 – 153, Erzurum.

Freh, W., Donan, L., Uyanık, M., (1956). "Hakkâri-Sat Dağlarında, Gevaruk Vadisi İçinde Bulunan Kaya Resimleri Hakkında Tebliğ", Belleten, Cilt: 20, Sayı: 084, s. 619 – 623, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

İzıbrak, R., (1951). Cilo Dağı ve Hakkâri ile Vangölü Çevresinde Coğrafi Araştırmalar, Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Yayın No: 67, Coğrafya Enstitüsü No: 4, Anıl Matbaası, İstanbul.

Kaçmaz, S., (2007). Dağların Ağlayan Gelini: Ters Lale, III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 06 – 08 Haziran 2007, s. 502-504, Hakkâri.

Kamacı, S., (2015). Hakkâri İlinde Ekoturizm Olanaklarının Araştırılması", Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 194, Van.

Kantarlı, M., (2013). Türkiye'de Av ve Yaban Hayatı, Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü Yayınları, (Koordinatörler: Sabri Kiriş, Cemal Akcan), s. 37, Ankara.

Kızılırmak, İ., (2006). Yayla Turizmi Tanıtım Açısından Eko Turizm Türü Olan Yayla Turizminin İncelenmesi, Detay Yayınları: 161, Ankara.

Koparan, A., (2010). Hakkâri Mutfağı, T.C. Hakkâri Valiliği, Yayın No: 2, s. 95, Ankara.

Köksal, A., (1972). "Doğu Anadolu'nun Turizm Coğrafyasına Dair" Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı: 5 – 6, s. 127 – 139, Ankara.

Özatak, E., (2007). Hakkâri Kilimleri ve Yöre Turizminin Gelişmesine Katkısı, III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 06 – 08 Haziran 2007, s. 512-519, Hakkâri.

Özgüç, N., (2003). Turizm Coğrafyası Özellikler ve Bölgeler, IV. Baskı, s. 591, Çantay Kitabevi, İstanbul.

Saraçoğlu, H., (1989). Doğu Anadolu Bölgesi, Öğretmen Kitapları Dizisi: 176, Milli Eğitim Basımevi, s. 584, İstanbul.

Somuncu, M., (2004). "Dağcılık ve Dağ Turizmindeki İkilem: Ekonomik Yarar ve Ekolojik Bedel", Coğrafi Bilimler Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 1 – 22, Ankara.

Soykan, F., (2000). "Turizm Coğrafyası ve Turizm Planlaması", Ege Coğrafya Dergisi, Sayı: 11, s. 39 – 55, İzmir.

Soykan, F., (2003). "Kırsal Turizm ve Türkiye İçin Önemi", Ege Coğrafya Dergisi, Sayı: 12, s. 1 – 11, İzmir.

Şahin, G., (2013). "Hakkâri'nin Nişaneleri ve Bunların Coğrafi İşaret Kapsamına Alınarak Ekonomiye Kazandırılması", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 27, s. 479 – 493, Yaz 2013.

Şenol, F., (2008). Turizm Coğrafyası, Yöresel Turizm Kaynaklarımız ve Dünya Harikaları, Detay Yayıncılık: 222, I. Baskı, Ankara.

Taşlıgil, N., (2010). Türkiye'nin Ulaşım Coğrafyası, Çantay Kitabevi, İstanbul.

Tekin, E., (2007). Türkiye'nin En Güzel Yaban Çiçekleri, İş Bankası Kültür Yayınları: 1256, Cilt: 2, İstanbul.

Top, M., (2007). Hakkâri'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları Hakkında Bir Değerlendirme, III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 06 – 08 Haziran 2007, s. 223-239, Hakkâri.

Tuncel, M., (2007). Geçmişten Günümüze Hakkâri Şehri, III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 06 – 08 Haziran 2007, s. 202-205, Hakkâri.

TÜİK, (2016). Türkiye İstatistik Kurumu Turizm İstatistikleri, <http://tuikapp.tuik.gov.tr/turizmapp/menuturizm.zul>, (Son Erişim: 12.10.2016).

Ülker, İ., (1992). Dağ Turizmi Planlama Yöntemleri, Yüksek Dağlarımız, Kayak Merkezleri, Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.